

ל. 15/3

127

ה'תש"ג

ה'תש"ג

ש. רוזנפלד.

רבי מנשה אילייר.

(בן פורת)

א.

יחידי, ובשבילו המיוחד אשר כבש לו לבדו, הלך רבי מנשה כל ימיו. בני דורו לא הגיעו לסוף דעותיו. ויהיו אלה מזה רודפים אותו משנאה, ויהיו אחרים מזה נרתעים ממנו מיראה. ויהי הוא עומד בתוך הקהל והוא בודה, מדבר את דברו לרבים ושומע אין לו.

ובקראנו עתה את הספרות של הימים ההם, שבה יסופר כל אשר אמר רבי מנשה לעשות לעמו ואשר בני עמו עשו לו—אז ימלא הלב רגשי-השתתפות בצרה של אותה הנשמה הגדולה, אשר כל ימיה בקשה גדולות ומצאה פעוטות, פורה שושנים ותמצא חוחים... וימלא הלב רגשות מרים כלפי אותו הדור החשוך, אשר מאהבתו את החושך כבה את האור שהושיט לו רבו הגדול, ולא עוד, אלא שדקר את רבו וחזר ודקר, ולא הרפה ממנו עד יומו האחרון. ויחיד היה רבי מנשה לא רק בדורו הוא, כי אם גם בדורות רבים אשר היו לפניו ואשר באו אחריו—הן בכשרונותיו המצוינים, הן ברוחו הכביר והן בשאיפתו העזה למעשים חברתיים גדולים.

ומצוין היה רבי מנשה גם במרירות שבחיו אשר מררוהו בני-גילו ובאותה הסבלנות הרבה, בה סבל ונשא בלבו את כל החצים שירו בו שונאיו הרבים, ולא חדל מהיות מטרה לחציהם ומדרכו לא נסוג ולאחוריו לא נרתע.

ותרי זאת מן הפלאות:

גאון תלמודי, אחד מאנשי השם היותר מפורסמים בין רבני דורו וגאוניו, והוא כותב ספרים הרבה שאין בהם אף אחד מאותם הענינים ומאותן ה"שאלות ותשובות", שהספרות הרבנית בכל הדורות מלאה מהמה.

איש שכולו בקורת, בעל מח הריף ובעל זכרון עצום, בקי גדול בכל ענפי התורה שבעל פה לסעיפי-סעיפיהם, שכל ימיו עברו עליו בין כתלי בית המדרש, ובכל זאת דרכי הפלפול, שהיו אהובים ומקובלים בשעתו בישיבות ובבתי המדרש, זרים לנפשו מכל וכל, ורצויות בעיניו רק דרכי ההגיון. איש שנולד וגדל וחי באותו החוג הצר המוגדר וסגור מכל עבריו, לבל תהדרנה לשם הרוחות המנשבות בעולם הגדול שעל סביבו, ואותו האיש שואף כל ימיו לפרוץ את הגדרים ולכנס—ולחכמים גם אחרים עמו—דוקא לאותו העולם הזר, שבזרותו הוא מקסים.

איש שכל ימיו חי בסביבה דתית שכולה תורה, שכולה יראת-שמים ודקדוקי מצות קלות כחמורות, באשר „אין אדם נוקף אצבעו מלמטה עד שמכריזים עליו מלמעלה“ ואין אחרי ההשגחה כלום, והוא מתענין כל הימים ביחוד בשאלות חברתיות: באי-הצדק שבסדר העולם, בחסרון יסוד איתן לחייהם הכלכליים של בני עמו ובתקונם של החיים הללו.

איש שחונך מנוער וחי כל ימיו בסביבה יהודית, באשר הקבלה והמסורת הנן קדש קדשים, יסודותיה של היהדות ועמודיה התיכונים; הבקורת אם הותרה—הותרה רק במדה זו, שהיא מקימת ומחזקת את הקבלה ואת המסורת—והאיש הזה עומד בשערי העם ומבקר בקורת הפשית את הכל. איננו חת מפני הקבלה ואיננו נסוג מפני המסורת, איננו נושא פנים לשום ראשון אפילו אם הוא מ„נושאי כלי התלמוד“, ולא לגאון שאימתו על הדור היתה מקובלת ברצון ובאהבה... אך בכל בקרתו החריפה ידע תמיד להבדיל בין הדעה המבוקרת ובין האדם בעל הדעה. ויהי רבי מנשה זהיר בכבודו של כל אדם—לא כדרך המבקרים בימיו ובימים שבאו אחריו. (א)

רבי מנשה היה רציונליסטן בכל עומק משמעותה של המלה הזאת, אשר רק במאה השמונה עשרה אפשר היה למצא דוגמתו. ובכל זאת היה מתיחס בהבה להחסידות ומוקיר את החסידים. „איך שהיא—היא אומר—החסידים אנשים חיים המה: איש איש ורצונו, איש איש ונשמתו, איש איש ורוח החי אשר בקרבו, בעת אשר שונאיהם—המתנגדים—נפשות מתות הנה. הדת—קבלה מכנית היא בידם, והמה משוללי ה„אני“ האנושי.

בכל לבו ונפשו מסור הוא להיהדות. התורה ותלמוד התורה—כל מעיניו, ובתוכה פיו הוא מיסר קשה את „היושבים לפני ה“ רק משום שכתוב: „והגית בה יומם ולילה“—בעת אשר באמת אין לבם הולך אחרי התורה ולא אחרי דעת התורה, ואין להם אותם הכשרונות הנחוצים לאיש, המוסר את נפשו לתורה כליל. (ב)

הוא נושא בלבו כמה וכמה הצעות גדולות להצלת היהודים והיהדות עמם, ובאותה שעה איננו מסיח את דעתו גם מקטנות, ועובר הוא מחדר לחדר, באשר ילדי היהודים מתחנכים, ו„מעורר את לבם בדברי חן והשכל, כי ידבקו בתורת ד' וגם אחרי חכמה ומרע ירדפו לדעת“, וגם את בחורי ישראל

(א) ראה בהקדמה לספרו „בינת מקרא“; גרונא 1822

(ב) „אלפי מנשה“ ח"א (וילנה תקפ"ב) כלל קכט.

בחן ונסה כשרונותיהם וידבר על לבם, כי יחברו אל למודם, אשר יטיפו להם מוריהם, גם חכמת החשבון, כי אמר, אשר בחכמה זו, ישראל יעשה חיל גם בלי מורה". ולדבקים בה ויודעים נתיבותיה, הציע שאלות משאלות שונות לפתוח את לבם ולהגביר תבונתם". (ג)

וכדרכם של הרציונליסטים מאמין הוא בכח שכלו של אדם כי הוא כל יכול, אם רק ידע את אשר עליו לעשות ויבין את החסר לו כדי להיות מאושר בחיים. הוא מחזיק בדעה שהביע אדם סמית, כי כל אדם עלול הוא מטבעו להגיע לרום המדרגה בדעת, ולגלות בה נצורות, אם רק תנאי חייו וחנכו יהיו מתאימים למטרה זו להוציא את אשר בכחו אל הפועל. (ד)

ורואים אנו את רבי מנשה והוא עומה, במשך כחצי יובל שנים, משכמו ומעלה גבוה מכל הגאונים, הרבנים ואנשי המעשה שבדורו. ב"שבט פיו" ו"בעט סופרים" לוחם הוא בעומה לכל עבר. ידו בכל ויד כל בו. הוא מתנפל על הרבים: על הקבלות השונות אשר בידם, הנוגעות בכל ענפי החיים; על העקמומיות אשר בלבם ובמוחם, המעבירות את האדם על דעתו; על הבטלה המקודשת שנשתרשה בתוכם, הגוררת דלות ועניות אחריה, והרבים הללו הנפגעים מתנפלים עליו, מתאבקים עמו בכל עת, נלחמים על "הרכוש" אשר בידם. אך רבי מנשה אינו מתפעל מכל אלה—בהיותו נלחם לאמת, אמתו, לחרותו של האדם בר-הדעת ולבכורתה של הדעת ולחופש ממשלתה. הוא כותב ספרים, ומתנגדיו הרבים עורכים למו מדורות-אש בפרהסייה, בחצרות בתי הכנסת, לעיני כל העם, למען יראו וייראו...

ב.

רבי מנשה נולד בשנת תקכ"ז (1767) לאביו רבי יוסף הדיין, בעיירה הקטנה סמורגון, אשר בפלך וילנה. האגדה מספרת על מנשה בן הדיין, בעודו ילד, כל אותן הנפלאות, שהאגדה היהודית רגילה לספר על כל גדולי ישראל וגאונים האמתיים... וזה לשונה:

"בעודנו ילד כבר התנכר כי למופת יהיה בעמו". את סדר התפלה הגיד את המלים לאחר, מסוף הסדור לראשיתו, ועד מהרה רץ דברו בלי משגה. "בהיותו בן שבע או בן שמונה שנים כבר ידע לאשורם את כל שרשי הושן המשפט". וכאשר בא משפט לפני אביו, והדיינים אשר ישבו אתו למשפט, חלק לבם, אז הגישו דברי ריבותם לפני מנשה, ואשר חרץ בשכלו ידעו, כי זה משפט חרוץ, וזאת מסילה ישרה למשפט, ויביאו עצה ויבאו אל עמק השוה". (ה)

בימים ההם והעירה סמורגון היתה מצוינת בסוחריה הגדולים, בעשרה

(ג) בן פורת לרבי מרדכי פלונגיאן (ווילנא תרי"ז), דף 28-127.

(ד) "אלפי מנשה" ח"א, כלל ק"י.

(ה) בן פורת לר"מ פלונגיאן, דף ווהלאה.

הרב ובלמדניה המפורסמים. כל אב לבנים השתדל להביא ממרחקים מלמד לבניו, באשר אז גם התורה לסחורה מהלכת נחשבה. ובכל זאת, כאשר הגיע מנשה בן הדיין לשנתו העשירית, כבר אי אפשר היה למצא בסמוך מלמד אשר יהיה הגון ללמד אותו תורה (ו).

והודות לזכרונם העצום ולשכלו הישר והחריף, כבר בשנותיו אלה, לא היה מנשה נצרך לעזרת מלמד. והי חילד יושב לבדו יומם ולילה על התורה, בבית המדרש, כאחד הבחורים הגדולים (ז). אך בשבע עינים הביטו אחריו לבל ילך לבדו אחרי למוד התנ"ך והדקדוק, המעבירים—לפי דעתם של החרדים בימים ההם—את האדם על דעת קונו. והי מנשה עוסק רק בתלמוד ובפוסקים ולא מש מאהלה של תורה בלתי אם לספוק צרכיו—באכילה, שתיה ולינה. (ח)

אלה המה הסימנים החיצוניים, אשר בהם הצטיין הנער הקטן, מנשה בן הדיין, ואשר בהם משך אליו את עיני הגדולים, אשר ידעוהו, הוקירוהו אף נבאו לו עתידות גדולות.

אך הנער הקטן גם אז כבר נשא בלבו מחשבות גדולות על דברים העומדים ברומו של עולם, ואיש לא ידען. הוא ברא לו בנפשו ובעד נפשו עולם בפני עצמו. והעולם הזה מלא חידות וספקות, דאגות ושמחות, אשר הגדולים לא שמו אליהם לב.

ובשעה שאלה הגדולים, מחנכיו ומדריכיו, השגוהו עליו לבל יט מן הדרך הסלולה, שסללו הקדמונים, טלל הוא לו, בעולמו הפנימי שהיה סמוי מעין זר, דרכים לעצמו ויחשוב מחשבות לעצמו, שאחו בהם ולא נטה מהמה כל ימי חייו. אמנם, הדרכים הללו מלאות היו חתחתים ואבני מכשול, המכשולים הרבים הכבידו את הליכתו, אך לא עצרו כח להגותו מן הדרך שאחז בה, או להטיל ספק בלבו, אם זאת היא הדרך האמתית שעל האדם ללכת בה, אם הוא חפץ בתקונה של האומה הישראלית בתוך כלל האנושיות...

יספר נא רבי מנשה בעצמו:

„... עיני מעודי להתפלא על כל דבר חדש, ולא להמשך כסומא בארובה אחרי דברי מי שקדמני. וכך הינא טליא, הוה אמינא כמה חדושים מדעתי—מה שהיה לפלא אצל לומדים מופלגים. וכן היה דרכי להתבונן בכל דבר, והייתי משתומם ומתפלא, והיה לבי דואג בקרבי: על חיי העולם הזה הכלה והעובר, ומה יהיה אחריתי, ולא היה שות לי תענוגי הזמן.

„והוקשה בעיני על ענין והנהגת העולם—מה שדעת כל אחד נוחה בשלוי עשיר בעשרו, חכם בחכמתו וגבור בגבורתו. וביותר, מה שכל אחד מעמיד על דעתו, ונהנה מאד כשמנצח את חברו ושמת בזה, ואיך סמויות עיניהם, כשאר בעלי-חיים בלתי מדברים, שאינם מכירים רק לשעתם, וכשמפטמים אותם לשחיטה, שמחים הם בזה לשעתם.

„ובהתבונני על זה, עמדתי מרעיד: על מה עשה ה' ככה בארץ—לגרוע

(ו) שם.

(ז) „אלפי מנשה" ח"ב (וילנה 1904), דף ז.

(ח) בן פרת דף ו והלאה.

כח האדם, שרובם ככולם חסרים צרכיהם, רעבים וצמאים, אין כסות בקרה, ונפשם עליהם תתעטף. ואם אבות חסאו, בנים מה חסאו, שאינם משיגים לחם לפי הטף, ומה נשתנו אלה מאלה? מדוע איזה מחורי-ארץ חיים חיי עונג ומותרות, ומן דאת יהיב, את משפע, ומן דאת מחי את מדקדק? ובאמת, כשמתבוננים קצת, אף העשירים חיייהם תלויים להם מנגד בעולם התמורות הזה, ואינם בטוחים מתלאות ופחדים וחללים ונזקים ח"ו.

„ועל ידי זה באתי להתבונן בתכלית כונת הבריאה שמבואר בספרים, שהיתה כונתו להסיב לברואיו. וכי מה טובה היא זו? הלא מקודם לא היו חסרים דבר!

„והייתי גבוך בזה. ובכל עתותי הפנאי שלי, עברו על ראשי אלו המחשבות ולא הניחוני מזה. עד שמצאתי לפי דעתי דרך סלולה על פי דרך השכל והתורה“ („סמא דחיי“, דף 15).

אלו הן השאלות שהעסיקו את מחו הרך של „מנשה בן הדיין“ ואשר התשובות עליהן, התשובות האחרונות, בקש רבי מנשה במשך כל ימי חייו. בקש—והאמין שמצא.

ג

בהיותו בן שלש עשרה השיא אותו אביו אשה—בת אחד מעשירי סמורגון. האשה ישרה בעיני האב, ובעיני הבן לא ישרה. ולא ארכו ימי שבתו בבית חותנו, כי אנוס היה אבי אשתו להסכים, שבתו תגורש מבעלת. אך עוד טרם גרשו את אשתו זו, עבר איש אחד מנכבדי עיר איליה דרך סמורגון ושמוע, כי בקרוב ישתחרר מנשה מאשתו, ויבא בדברים עם רבי יוסף, אבי מנשה, על אדות בתו היפהפיה, כי תהיה לאשה למנשה הגרוש. ויאות רבי יוסף. כעבור חודשים אחדים שב הנכבד מאיליה מדרכו לביתו, ויקח אתו את רבי יוסף ואת מנשה בנו ויביאם לאיליה. הנערה מצאה הן בעיני הנער הגרוש, ותהי לו לאשה. וישב האב לביתו, וישב הבן על שולחן חותנו, ומפני כבודו של האכסניה החביבה נשא את שם העיר איליה, נוסף על השם מנשה, כל הימים (ס).

אך את ההצלחה לא הביא רבי מנשה אתו לבית חותנו. לא ארכו הימים והורי אשתו נשארו בעירום ובחוסר כל, ולא היה סיפק בידם לפרנס את הווג הצעיר. עוד ימים מעטים—והורי אשתו הלכו לעולמם. רבי מנשה בכל גאוניותו לא עלה לכל מלאכה המהית את בעליה. להתפרנס מן תרבות—לא אבה. ותהי אשתו „עקרת הבית“ שדאגה לפרנסת בעלה ובניה. דעת רבי מנשה לא היתה נוחה מן המצב המשונה הזה—שעל אשתו פרנסתו, אך לא היה יכול להסכים בלבו לצלות ולשבת על כסא-רבנות בשום עיר, שהציעה לפניו להיות לה לרב, מדעתו, שלא תעלה בידו להיות באמת מרא דאתרא—לנהל את בני עדתו על פי דרכו, כי עדיין לא אפשר דרא... לא רבים המה אשר

(ס) בן פורת, דף ז.

יוכלו—לפי תנאי החיים או ולפי מושגי העת ההיא—ללכת אחריו.)
 וכבר בימים הראשונים לשבתו באיליה יצא לו שם כאחד הגאונים. כה
 ההעמקה וההתרכזות בענין אחד היה כל כך גדול בקרבן, שבשעת למודו בבית
 המדרש לא היה מרגיש כלום בכל אשר יעשה על סביבו.
 הוי עובדא, כי בחודש אלול נאספו הבהורים לבית המדרש, בשעה
 שהוא היה שקוע בלמודו, והתחילו לתקוע בשופר ותקעו זמן רב עד שנלאו
 מתקוע. ככלות הבהורים את תקיעותיהם נגש אחד בעלי-הבתים לרבי מנשה
 וישאלהו:

— הבהורים בתקיעותיהם בודאי הפריעו אותך מלמודך!

ורבי מנשה ענה לו בתמהון:

— האומנם תקעו פה בשופר, אנכי לא שמעתי יא.

רבי מנשה לא היה רב בישראל ולא ראש ישיבה, ואף על פי כן היו
 לו תמיד תלמידים, שרצו ללמוד לדעת דרכי-למודו שהיו כבר ידועים במקצת.
 מן העירות שבסביבות איליה, וביחוד מסמורגון עיר מולדתו, היו הלומדים
 נאספים בכדי לשמוע תורה מפיו ולהקנות לעצמם את דרכו ושיטתו בלמוד
 התלמוד. ושיטתו מצוינה היתה בפשטותה. בכל בקש רבי מנשה את הפשט
 הפשוט, גם במקום שאחרים ראו סודות ורמזים נשגבים או סתם ענין מסובך
 „שכולו מוקשה“. במקרים כאלה עמד לו זכרונו הבלתי רגיל. כי בהיותו זוכר
 את כל הנוסחאות השונות של ענין אחד במקומות שונים, הנקל היה לו להשוות
 נוסח לנוסח, מבטא למבטא ורעיון לרעיון, עד שהותירו לו כל הספקות, נמלט
 מכל הסתירות, ולא היה צריך לפנות אל העקמומיות שבפלפול בכדי „לישר
 הדורים“, כאשר אבות התלמוד והבאים אחריהם היו עושים.
 את הרעיון, כי בכל ענין וענין צריך הלומד לעמוד על הפשט תחילה

(ראה „אלפי מנשה“ ח"ב, דף ח"י, נר נ. גאלובאווי (בוהסחוד לחדש נרבר שנת 1899) כתב, כי נמנע רבי
 מנשה מקבל על עצמו משרת רב, יען כי בתור רב צריך היה להיות בעיניו דת על פי „השלחן ערוך“ גם
 במקום שאין דעתו נוחה מפסקיו, ובשאלתו שלפי דעתו עול כבוד הנה על הפס. ההנחה הזאת איננה אמיתית
 מבחינה טעמית: ראשית אין גאוני ישראל מבישים על השלחן ערוך כעל קיבוץ של הלכות פסוקות שאין
 לזוז מהן... וככל מקרה חשוב, שאין דעת הגאון, הפוסק החזק, נוחה מפסקיו של השלחן ערוך, הוא
 יודע למצא סעד וסבך בדברי גדולי שקדמהו ומורה הלכה על פיו, שלא אליבא דהשלחן ערוך. הרי עובדא:
 פ"א הביאו בפני שאלה באיסור וחיתור לרבנו יצחק אלחנן בסוכות, והוא מורה איך שהורה שלא על פי
 השלחן ערוך, ישב אצלו באותה שעה הרב דוסלה (מי שהיה אחרי כן רב בגובנהודוקא, ולאחר שהלך לו
 השואל, אמר לו לרבי יצחק אלחנן בתמיה: היתכן שסמך רבנו על הריטב"א, ודעתו דעת
 יחיד בזה?)

— הריטב"א יחיד — ענה לו הגרי"א בניהחמא—אך גם דעתי בדעתו, וכבר אנו שנים, ושנים
 אפילו כנגד מאה...

הזאת שנית, מעולם לא הביט רבי מנשה על השלחן ערוך ומפסקיו כעל כבוד, שצריך לפרקן
 מעל שכם ישראל. הוא עצמו לא נטה מן השלחן ערוך בחוס השערה, ובזאת היה הירש גם מאחרים. ואם
 הוא הביע את הדעת, כי משהשעה צריכה לכך, הרשות נתונה לרבני ישראל שבכל דור להתיר לפעמים
 את אשר אסרו הקדומים, עדיין אין זאת אומרת כלל, שמתנגד היה רבי מנשה לצד המעשי של השלחן
 ערוך... וסלישית—הן סוף סוף שמש רבי מנשה ברבנות לעת זקנתו, והורה אליבא דהשלחן ערוך, מבלי
 עשות שקר בפשוט...

י"א (כן מורה, דף 7 ז).

— את הרעיון הזה הוא שונה וחוזר ושונה בכל ספר וספר שיצא מתחת ידו. בכל מקרה שבא לידו היה משתמש למטרה זו — להראות על הנזק הגדול המגיע ללומדים בזה, שהפשט הפשוט איננו מניח את דעתם, ולבם נמשך דוקא אחרי המפולפל והמסובך המכסה בעב-הענן את שכלו הבהיר של האדם. ולא רק בנוגע לפלפול, שהיה חביב ומקובל בימים ההם בין היושבים על התלמוד, הפוסקים והספרות הרבנית, היה בא בהוכחותיו הללו, כי אם גם בנוגע לענינים אחרים הצריכים למוד.

למשל. הכל יודעים כיצד מביט היהודי על קריאת התורה „שנים מקרא ואחד תרגום“ על פי טעמי-הנגינות מרכא טפחא וכו'. לא רק בכל נגינה ונגינה, כי אם גם בכל קוץ וקוץ של נגינה, רואה היהודי, ובפרט הבר-אוריין עולם מלא של קבלה, סוד ורמז, שלא כל אדם זוכה לעמוד על אותן הכונות, שהאבות ו„אנשי כנסת הגדולה“ הליטו באותם „הטעמים“... והנה בא רבי מנשה ואומר: שתקנו חזרת הפרשה, בכדי „שימצאו הרבה בקיאים בתורה עם פירושה. ועכשו—מי שיוכל לאמר בפיו שנים מקרא ואחד תרגום בגון הטעמים — מה שעיקר הטעמים הוא: לידע על ידיהם עומק פשט הכתוב, כמו ה„תגין בנגינה“—הרי זה תלמיד חכם ו„אינו צריך לידע ענינם כלל, באשר—שה„טעמים נתקנו על פי הסוד“ וכו' וכו' (יב).

הנקל לשער, מה גדול היה הסער שהקימ רבי מנשה במחנה הזדוקים בדעתו הזרה הזאת. להם היה הדבר ברור, כי האיש המעיז להשוות את הנגינות הקדושות לתוי הנגינה החולונים, בודאי כופר הוא באלהיו ואין לו חלק ונחלה בישראל...

7

מעטים היו ידידיו האמתיים ולכן הוקירם ואהבם ויהי קרוב אליהם בלב ונפש. בין הקרובים אליו היה היותר חשוב הנדיב הידוע בשעתו ר' יוסף מזל מוויאזין (או יוסף וויאזינער), עיירה קטנה הסמוכה לאיליה. לרבי יוסף זה היתה ביבוליותיקה גדולה, שבכל גוף ליטא לא נמצאה דוגמתה בימים ההם. רבי יוסף מזל היה נוהג לעתים קרובות לשלוח מרכבתו לאיליה ולהביא לביתו את רבי מנשה, שהיה נוסע בתפץ-לכב לרבי יוסף, באשר הספרים הרבים ויקרי הערך, שנמצאו בבית ידידו, היו מושכים את לבבו ביותר. יש אשר היה יושב בביתו של רבי יוסף שבועות וגם ירחים ועוסק שם בפילוסופיה ובהגיון. אם כי הביבוליותיקה של רבי יוסף היתה עשירה מאד, היה רבי יוסף מרבה תמיד לקנות ספרים חדשים, ביחוד לצרכו ולהנאתו של רבי מנשה.

על ידידיו המעטים נמנה גם הגביר החשוב רבי שמריהו לוריה ממוהילוב. גם בביתו היה רבי מנשה מתארח לעתים ידועות. ומדי שהות רבי מנשה במוהילוב היה נוהג לדרוש ברבים, בבית מדרשו של רבי שמריהו. אך לא תמיד היו דרשותיו מנהילות אותו כבוד, ויש אשר שמע חרפות וזלזולים

יב' ראה בהקדמה ל„בינת מקרא“, וב„אלפי מנשה ח"ב, דף 50.

בפרהסיה מפי מתנגדיו. „ופעם אחת קרה לו שם מקרה זה. בבית המדרש ההוא למד בתמידות אברך אחד, למדן מופלג, אך קנאי מן הקצה האחרון. וכאשר שמע כי הזכיר רבי מנשה בדרשתו את ספרי הפילוסופיה של אריסטו ואפלטון בבית המדרש, התחיל לצעוק בקול: הלא עון פלילי הוא להזכיר שמות אומות העולם לפני ארון הקודש“. גבאי בית המדרש גער בו באברך בנויפה. אך רבי מנשה הפסיק את דרשתו עד אשר חדלו הקולות, ואחרי כן סיים את הדרשה ורוחו לא סר מעליו. ואחרי כן, לא די שלא בקש המעיז הזה סליחה מרבי מנשה, אלא שעוד שנה באולתו לאמר לו בפניו, כי לא ידרוש עוד דרשות כאלו, שאינן לפי רוחה של היהדות. רבי מנשה לא ענה לו דבר, ועשה את עצמו כאילו שומע. רבי שמריהו לוריה התפלא על זה, ובעת לכתו מבית המדרש אמר לרבי מנשה: תמה אני, איך יכול כבודו לסבול עזות כזאת ולבלי ענות דבר? שתק רבי מנשה. וכאשר הוסיפו ללכת, קפץ עגל על בגדו של רבי שמריהו ויפילו ארצה. וכאשר קם, שאל אותו רבי מנשה בהלצה: למה יחשה כבודו להעגל הזה על עזותו? והשיב לו רבי שמריהו: האם העגל בר דעת הוא? ואם מדעת עשה זאת? כן, ענת רבי מנשה, אך תהי נא תשובתך זאת מספקת לך גם על שאלתך.

והעובדה המעציבה הזאת קלת ערך היא בחייו של רבי מנשה. הוא סבל רדיפות יותר גדולות מצד אנשים יותר מסוכנים ויותר מפורסמים מאיזה צעיר קנאי שבמוהילוב, וגם מאלה לא חת.

פעם אחת נתאספו עסקני הכלל, ובראשם העסקן המפורסם רבי יהושע צייטליס משקלוב, בעיר איליה להתיעץ על עניני הכלל. ויבא סופר הקהל אל האספה וילשין בפניה על רבי מנשה, כי מרשה הוא לעצמו לדבר סרה ברש"י והתוספות ואומר: כי לו הסירו מן מפרשי התלמוד הללו „מה שיש בהם מן המתורות“, כי אז לא נשאר בהם אף החלק העשירי; כי שולח הוא את לשונו גם באמוראים הקדושים ואומר: כי המה קלקלו את הכונה האמתית שבמשנה וברבייתא, וכי כל בניניהם בנו על אדמת חול ואין להם תקומה לנגד השכל הישר.

נתמלאו בעלי האספה המה ודאגה, על אשר בעיר מלאה לומדים ויראי-אלהים כאיליה מוצא לו מקלט בטוח אדם מסוכן המערער את יסודותיה של היהדות ואין משים לב. אחרי שקלא וטריא החליטו להכריז חרם על רבי מנשה. שמע רבי מנשה את החלטת האספה, ויאמר: „כל מה ששמעתי מפי סופר הקהל הכל אמת, אך כל מה שאמרתי, לא אָמרתי אלא בשביל בקשת האמת“.

בין כה והשמועה על דבר החרם הגיעה לויאָזין. שמע זאת רבי יוסף, אשר אהב את רבי מנשה והוקיר אותו, וימהר לבוא לאיליה, וינס לדבר על לב רבי מנשה — כי יכנע לפני האספה טרם יוכרז החרם. אך רבי מנשה מאן לשמוע בקול ידידו, באמרו:

— איך יכול אני להתחרט על אשר עשיתי בעבר, ואני מוכן ומזומן להוסיף לעשות כן גם בעתיד?

בעמל גדול עלתה לו לרבי יוסף להטות את לב רבי מנשה לסור, אם לא לבית האספה, על כל פנים לביתו של ה"שר וגדול בישראל", רבי יהושע צייטליס, וגם זאת בתנאי — כי יקדים רבי יוסף לבוא אל רבי יהושע לדבר עמו על הענין הבלתי-נעים הזה ולברר את יחושו אליה, ורק אחרי כן יבוא גם הוא. וכך הוה. בא רבי יוסף לרבי יהושע והכין את לבבו לקראת רבי מנשה. וכאשר בא זה האחרון, קבלהו רבי יהושע בסבר פנים יפות, ויקשב לדבריו בשים לב. ורבי מנשה לא הצטדק בפני רבי יהושע ולא התאונן, כי שקר ענה בו המלשין. הוא רק הוכיח, שיש לו הרשות לטעון נגד הגדולים שקדמו לו ולבקר את דעותיהם, כשם שגם המה נהגו לטעון נגד הגדולים שקדמו להם ובקרו את דעותיהם המה. נוכח רבי יהושע, שגאון יושב עמו וכי הצדק אתו, ויפטר ממנו בשלום ובהבה, ודבר החרם בטל.

אחרי ירחים אחדים נאספו גדולי ישראל לאיליה שנית. ויוסף סופר הקהל לבא לפני האספה במלשינות על רבי מנשה. אך הפעם גער בו רבי יהושע על אשר הוא מעיז להתחרות באיש, שגם לקרסוליו איננו מגיע. כראות הסופר, שדבריו לא יפעלו על לבבות הגדולים, וירף מרבי מנשה ולא הרגיזהו עוד יג).

אך ההוכחות ששמשו הצטדקות לגבי אדם גדול כיהושע צייטליס, לא שמשו כלום לגבי אנשים פחותים וקטנים, אשר ביניהם היה רבי מנשה הי ולעיניהם היה פועל כל הימים. ואחרי אשר רבי מנשה לא העלים את עיניו ואת דעתו לא הטיח מכל אשר יעשה באיזו פנה שהיא בחיי היהודים, ואחרי אשר החסרונות שבכל פנה ופנה היו מרובים, והוא לא נמנע מחוות את דעתו על כל דבר וענין הצריך תקון — ממילא רבו שונאיו מכל הצדדים. ביניהם נמצאו כאלה, אשר קנאו באמת לאותם הגדולים והקדמונים, אשר רבי מנשה בבקרתו החריפה פגע, לדעתם, בכבודם, ויבואו לנקום את גקמתם ממנו... נמצאו כאלה, אשר לפי אמונתם התמימה, עלולה בקרתו של רבי מנשה לחתור חתירה תחת בנינה של היהדות המסורתית — יען שכלו של האדם יסוד רפה הוא לבנין, עלול לשגיאה ולטעות ולהתעות את הנמשכים אחריו מן הדרך הישרה, המקובלת מדור דור. ונמצאו גם כאלה, שהיו סתם מחרחרי-ריב, אוהבי מחלוקת, ובאשר קטטה — אם לשם שמים ואם לשם דבר אחר — שם המה, ובהתנפלים על רבי מנשה הלא מצאו מקום להתגדר ביראת שמים ולהגן על הרבוננו של עולם שזקוק לרחמים מצד הבריות... ובין כה וכה ראה רבי מנשה את עצמו כשה בין זאבים.

ובעתים קשות, עתים של רדיפות, לא עמדה לו לרבי מנשה גם קורבתו להגאון מוילנה, שהיה נוהג לנסוע אליו מדי שנה בשנה ולשבת אתו שבועות רבים יד), לא הועילו לו גם הוכחותיו, כי ביחסו לדעות הגדולים שקדמוהו דעותיו מתאימות לדעותיו של הגאון, אשר בדרכו הלך באמת. כי גם הגאון הלך רק אחרי הפשט, רק אותו ראה כאמתה של תורה, והיה פורש את עצמו מן הפלפול.

(יג) בן שורת, דף 43—44.

(יד) בן שורת, דף 14.

רבי מנשה מספר, שפעם אחת הביע הגאון בפניו את הרעיון: כי „טועים המה אלה המאמינים לעמוד על פשוטו של מקרא על ידי הדרש, כי אפילו במשנה אנו מוצאים את שני אלה יחד והמה שונים זה מזה — הפשט לחוד והדרש לחוד (טו).

אך כל ההוכחות הללו לא הועילו לו. ואלה שמאנו להוכח, כי הולך הוא רבי מנשה בדרכו של הגאון, היה להם על מה להשען. צריך להודות, כי אלה, אשר ערכו מלחמה על רבי מנשה, היטיבו להבין את רוח הגאון ולרדת לסוף דעתו מרבי מנשה. ואלה אשר רדפו את רבי מנשה על מחשבותיו הזרות ודעותיו החדשות, עשו מה שעשו ברוחו של הגאון מוילנה.

ה.

בכדי לעמוד על אפיו של רבי מנשה, לחדור לתכונות נפשו ולהבינו כמו, עלינו לעמוד, דרך אגב, על כל פנים, על הגאון מוילנה. בשנה שמת הגאון (1797) מלאו לו לרבי מנשה שלשים שנה. שנות גדולו והתפתחותו עברו עליו איכוא באותה התקופה, שכל היהדות הליטאית נמצאת תחת השפעתו של הגאון, וממילא גם רבי מנשה לא היה יכול להסתלק מן ההשפעה הזאת.

זאת השפעתו של הגאון על בני דורו, השפעתו האישית, אי אפשר להשוות להשפעת הטל המחיה ומפרה את כל אשר יפול עליו. אדרבה, הצדק יהיה עם זה, אשר ידמה את השפעת הגאון להשפעת רוח צפונית עזה, המקרישה ומאבנת את כל אשר תגיע עדיה, המצננת את הנשימה, וקרח וכפור תפוזר על כל אשר תעבור עליו.

דורו של הגאון היה דור של גאונים וחכמים. אך כולם הרגישו על עצמם את כבדה של תורת הגאון והסידות; איש מהם לא העז להרים ראש ולחוות דעתו, דעת עצמו, בפומבי; איש מהם לא היה יכול להביא את אישיותו לידי גלוי. כי ביחוד כבדה ידו על אלה, שמצאו און בנפשם להתנגד באיזה אופן למקובל, ושאין דעת הרבים נוחה מהם.

כבר היא מן המפורסמות — אפשר לאמר: מן ה„שקרים המוסכמים“ — שהתפתחות ההשכלה בין היהודים יושבי רוסיה, מונה את ימיה, מימות הגאון מוילנה (טז). ולראיה נזהגים להציג את העובדא, כי הגאון הציג לפני רבי ברוך משקלוב, כי יתרגם עברית איזה תפוזר בחכמת החשבון; נשענים בנידון זה גם על „עובדא“ אחרת: כי בקי היה בחכמת הדקדוק, אסטרונומיה ומתימטיקה; מרבים להתוכח בשאלה הישנה: הדבר הגאון סרה ברבנו משה בן מימון על אשר נגרר אחרי הפילוסופיה, אם לא דבר, וכדומה (יז).

(טו) בהקדמה ל„בית מקרא“.

(טז) ראה למשל, „ראשית התפתחות ההשכלה ברוסיה“ מאת א. ה. וייס, בירחון „ממזרח ומערב“ כרך א' (ניסן 1894).

(יז) ר. בריינין „ממזרח ומערב“ כרך ז' (ברלין 1899), ב"צ בן במאסף הזמיר, כרך ג. דף 18. ורבים אחרים במקומות שונים.

ובשעה שהטופרים המשיכילים משתדלים להוכיח, שהגאון לא התנפל על הרמב"ם, מסיחים המה את דעתם מכלל גדול שבחיים: אחרי שהאנשים היותר מקורבים אל הגאון, שמו דופי ברמב"ם על עסקו בפילוסופיה, הרי זאת הוכחה נצחת, כי להם ברי היה, שלדעתו של הגאון המה מכוונים... ועוד זאת. תחת אשר האנשים הטובים הללו מאספים יחד את כל המלים הבודדות — שאפשר שיצאו מפיו של הגאון ואפשר שלא יצאו מפיו כלל — המקרים העראיים והעובדות המסופקות, בכדי להוכיח על ידיהן את הבתו של הגאון להשכלה, טוב עשו לו התעמקו יותר במהותו של הגאון בתו גאון, כלומר: בכל אותם הסימנים המובהקים השמים אותו לאשר הוא באמת, באין כל ספק, ואז היו רואים, כי רחוק הגאון מן ההשכלה כרחוק ארץ משמים.

חופש המחשבה וחופש הבעת המחשבה — תנאי מוקדם הוא לכל השכלה. צעדי ההשכלה הראשונים, מחייבים את הבקורת, את הספקנות, במדה ידועה על כל פנים, אפילו בדעות שנקדשו מרוב ימים ואפילו בנוגע לאנשים שההיסטוריה העלתם למעלת קדושים. המחשבה המושכלת מחייבת את בכורתה של הדעת, של השכל, על האמונה. כל אלה המה תנאים שההשכלה מחייבת אותם למפרע, כי בלעדיהם אין מציאותה אפשרית כלל, ובהעדרם — נעדרת גם היא.

התמצאו בכל שעור קומתו של הגאון אף רמז קל לאותו החופש — חופש הרעיון וחופש הבעת הרעיון? הס מלהזכיר!

ועוד: בסו נא ושללו מאת הגאון את כל מה שיש לו אף איזו שיכות רחוקה אל ההשכלה וקשר דק מן הדק אליה — התרגישו, כי בהעדרם של כל אלה, יש גירעון קל, על כל פנים, פגימה דקה, בגדלותו של הגאון, באשר הוא גאון וקדוש? לא! הגאון ישאר גאון, בכל הוד רוממותו, גם בהעדרן של כל אותן המדות שהמשכילים משתדלים ליפותו בהן, ולא עוד אלא שגם מציאותם של כל אותם החסרונות — לדעתנו — שהיו באמת חלק מנשמתו והכרתו, אשר ביסודם המה ההפך הגמור מן ההשכלה, לא יזיקו ולא יפחיתו מגדולתו אף כחוט-השערה.

ולאידך גיסא: הפחיתו נא מן הגאון מעט מן המעט מרוב קדושתו, הסירותו ופרישותו הנפרזה; פגמו נא פגימה דקה באיזה מצדדי היראה והטהרה שהגאון הצטין בהם, ותראו, כי רום מעלתו יופחת במדה ניכרת, ואש הקודש אשר תסובבהו תדעך קמצא... "גאון" ו"חסיד" — אלה המה השמות השנים-שהם אחד המקימים לפנינו את הגאון בעצם מהותו. בפי המון בית ישראל, המעריץ ומקדיש את הגאון מדור לדור, הוא נקרא עד היום בשם "חסיד". ובילגנה גם התינוקות יודעים איפה הוא "בית תפלתו של החסיד" (דעם חסידים קלויז).

הקשר שבין הגאון וההשכלה — לפי מובננו אנו — הוא מן הדברים שבדו המשכילים בכונה תחלה, ולא לכבודו של הגאון אלא לכבודה של ההשכלה, ולכבוד עצמם — נושאייה. אילו לא עלתה בידם למצא את הפירורים הקטנים

הללו תחת שלחנו של הגאון, ואילו לא היה חכם מרגיש בהם, בפירורים הללו, טעם השכלה, גם אז היו בודים אותם מלבם. כי המשכילים הראשונים אנוסים היו ללקט את הפירורים אשר לקטו ולמצא בגאון אותם סימני השכלה אשר מצאו ולהגזימם ולהפריז על חשיבותם — יען רק בזאת מצאו הצטדקות לעצמם על אשר גם המה, המשכילים, מרכינים ראשם בפני הדר קדושתו (ולגטות ממנו לגמרי לא יכולו, הדבר היה למעלה מכחותיהם הנפשיים, אחרי ששרשם היה בבית המדרש), ונחוצה היה להם ל"השכיל" את הגאון, בכדי להקדיש את ההשכלה ולהכשירה בשעתם, באותם הימים, שההשכלה עדיין זקוקה היתה להכשר.

ואמת גם זאת, שלא רק המשכילים, כי אם גם המאמינים והאדוקים, המדברים בגאון, יודעים לספר, כי "בקי היה בכל שבע החכמות", אשר היה מעיין בהן בשעה שלא יום ולא לילה ובמקום שאסור להרהר בדברי תורה... אך בכל ה"מעשיות" הללו, יותר משכונו לספר בשבחו של הגאון, כונו לספר בגנותו ומעוט ערכו של ה"חכמות" החיצוניות, שכמוהן כאין לגבי כבוד גאוניותו, וכשהן לעצמן אינן כדאי, אלא שהגאון עמד עליהן מבלי אשר עמל בהן אפילו כמישחל ביניתא מחלבא, ומבלי אשר הקריב להן אף רגע יותר מעתו, שהיתה מוקדשת כליל להיי עולם...

ברי, שהמשכילים והאדוקים מכוונים בספור אחד לדברים שונים. וצדקו האדוקים מן המשכילים. המקרים הבודדים, שהמשכילים דורשים אותם לשבחה של ההשכלה, לא רק שלא תפסו מקום בהכרתו של הגאון, אלא שנשארו מעבר ל"סף ההכרה" שלו, וזרים היו למהותו. את זאת היטיבו להבין המאמינים, שהלכו באמת בדרכי הגאון. ומה שיחסו לגאון לא הרשו לבניהם. ובלי ספק כונו בזה לדעתו של הגאון ולרוחו — בלי כחל ושרק ששמו עליה המשכילים.

מעתה אין כל פלא, אם תלמידיו של הגאון, בין בהיו ובין לאחר מותו, היו רודפים בחימה שפוכה את המשכילים ואת ההשכלה. בפנה אחת, באשר פעל הגאון, מוצאים אנו לא השכלה, כי אם השפעה מושכלת על בני דורו, וזה — בנוגע ל"פשט" ו"פלפול". אך דוקא הפנה הזאת שייכת כולה לדרך הגאון בלמוד התורה, בה רוממותו, בה גבורתו, ולאמתה של תורה כוון פה הגאון ולא לאמתה של ההשכלה...

ובנוגע להשכלה ממש, אף למקצת דמקצת ממנה, ראו תלמידיו והחולכים בעקבותיו מעשים, מעשים ממש ולא פליטת דברים בעלמא, שהיו להם למופת וממנו ראו וכן עשו גם המה.

רבים יודעים, למשל, את אשר קרה לרבי מרדכי גלוסקר, אשר שבועות וירחים ענה בדרך כחו עד בואו לוילנה, ביחוד כדי לראות בעיניו את הגאון. והגאון אשר בעצמו למד, שאם ילך אדם בדרך הדרש, לא יעמוד לצולם על פשוטו של מקרא, וכי אפילו במקרא יש פשט ויש דרש, הגאון הזה עצמו צוה לחלקות ארבעים את רבי מרדכי זה, ועל מה? על אשר אמר, כי פירושו

של המדרש ושל רש"י על המלה "דיצה" שבתנ"ך איננו מכון אל האמת. ואחר שקבל עליו רבי מרדכי את הדין, צוה הגאון ויקשרו אותו לטבעת הברזל, אשר כמבוא בית הכנסת, וכל הבא ביום ההוא להתפלל, ירק לו בפניו, ויהרפהו, וינהג בו בזיון — כדין ה"מלגלג על דברי חכמים" (יח).

וכאשר החלו לרדוף את החסידים ואת ההסידות, ומקורבי הגאון יצאו מזויגים ומוכנים לקרב בכל מיני תחבולות ומזימות, ויעללו על החסידים עלילות שונות, לא אָבָה רבי מנשה לסמוך על "עמא דבר" ועל "מה דאמרי אנשי", וירם את פעמיו וילך לליצ'די, כדי לראות בעיניו את החסידים וללמוד לדעת את ההסידות במקורה. ירחים אחדים ישב רבי מנשה בליצ'די, וכעד-ראיה יכול היה להפיץ אור אמת על החסידות והחסידים; ועל אָדם גדול שכמותו בודאי אפשר היה לסמוך. אך בשובו מליצ'די לוילנה וימהר לבית-מדרשו של הגאון כדי להרגיע את רוחו, ולמסור לו, בנוגע להסידות, דברים כהויתם, ויפגשו אותו מקורבי הגאון בפנים נועמים, והגאון עצמו נמנע מחשיטת לו את ידו ל"שלום". אחרי שנים אחדות השלים הגאון עם רבי מנשה, אך הידידות שוב לא נתחדשה ביניהם עד יום מותו של הגאון (יט).

ומי שאיננו רואה צורך בהשכלת הגאון ולא ב"הכשר" ההשכלה, הוא צריך להודות, כי הגאון היה באמת רק גאון התורה, ורק כגון זה היה חי ונשאר חי בלב העם. את הגאון הקדישו, כאשר יקדיש כל בן ישראל את ספר התורה, וראו בו את קדושת התורה. אך בבית שמחזיקים ספר תורה, רואה היהודי את עצמו ככפות לגבי דברים רבים, חסר חופש-התנועה, קטן ערך ואפסי... וכל בית ישראל בדורו של הגאון, לבית שמחזיקים בו ספר תורה נדמה... מורם ונשא עומד הגאון מעל לדורות רבים, הרחק מן העולם, נזיר ופרוש מן האנשים החיים על סביבו ומצרכיהם — אפילו מצרכיהם הרוחניים. כצמור, הוא חי בדור של אנשים גדולים ומרומם על פני כולם כהר מונבלן, שרוכסי הרים הדום לרגליו... ובכובד האלף הוא מכביד, גבלי דעת, על סביבו. והעם הרגיש בעולו, הקדישו ויירא מפניו, ויבועו ויעמדו מרחוק... גם תלמידים בתורה לא היו לו כמוזבן הפשוט של המלה הזאת (כ).

בגאונותו, צדקתו ופרישותו הפליא את היהודים שבימיו וגם בימינו

(יח) ראה "עלית אליהו" וילנה 1894, דף 47—50.

(יט) בן פורת, דף 18, וראה גם "ששת אמת" לבא. נסנון (וררטה תרמ"ז), דף 35.

(כ) רבי חיים מוילנא, אחד מן היתור מקורבים להגאון, היה אומר, כי "אך שוקר יתהללו האנשים האחרים, כי תלמידי הגר"א חמה; כי מלכד השעורים, אשר היה מגיד לפעמים בקולו יסריד לא למד תורה עם ארטי, ועל עצמו היה רבי חיים אומר, כי מעולם לא לקח תורה מפיו של הגאון, ורק הגאון היה משיב לו על שאלותיו אשר שאל אותה פעם אחת בקט. מאתו שילמדנו תורה, ויען לו הגר"א: אם הפך ללמוד חכמה דקדוק הלשון, השבון ותבונה, גבון אנכי ללמדך — כי אלה חמה נחלת האדם בתבל, מתבל באו יבתבל ישובו, אבל התורה, אשר לית חן היא לראש אדם אחרי שובו אל העפר אשר מכנו לוקח, טוב כי תחיה לי לכדי". ורבי חיים מוסיף על זה בדבר הגאון את הדברים האלה הרגשתי, שאין כוננו אלא לרחוקי בקט, כי באמת לא היה הפך לגלות לי את דרכיו החדשים בלמוד התורה, מפני שהדור עדיין איננו ראוי לכך. הגאון הסתפק רק בזה, שהעניא את הפלפול על לומדי התורה בימיו. וראה בן פורת, דף 50; קריה נאמנה לרש"י פין, דף 164 בהערת שם; "ששת אמת" לבא. נסנון הנזכר, דף 57 וראה שמוקלר, "תולדות יברינו חיים מוילנא".

אלה. הוא שמש מופת לרבים: כי צד היהודי צריך להיות יהודי. אין פלא איפוא, אם בני דורו הביטו על כל אלה, שהיו נוטים הצדה מן הדרך שסלל הגר"א, כעל זמורת זר בכרם בית ישראל. ואת רבי מנשה, שהיה בסבעו ועל פי דבריו ומעשיו החיפך מן הגאון, היו רודפים עד חרמה — לשמו של הגאון וברוחו כא).

7.

הגאון מוויילנא היה סגור ומסוגר בארבע אמותיו, חי לעצמו, ויחכם בחכמת התורה לעצמו, ועמו מתה חכמתו... ורבי מנשה חי היה כמו ברשות הרבים, חי לאחרים ואת חכמתו פזר לרבים. ולא רק את חכמתו, כי גם את נפשו וכל הושיו פזר נתן לעמו. ולא בו האשם, אם אפילו בין תלמידיו, שהיה מתהלך עמם לא כרב אלא כחבר, נמצאו רק יחידי סגולה, אשר בלב שלם הואילו ללכת בכל דרכיו ולחיות ברוחו וברוח תורתו. רובם לא הסתפקו בשכל הישר שברובי תורותיו, ונפשם צמאה לעקלקלות ולפלפול, אשר "מלאו בו כרסם" עוד טרם ידעוהו. ורבי מנשה לא היה מתפלג על זאת. הוא היה אומר: "הנקל ללמד תורה את האדם, אשר טרם למד מאומה, ובער מכל, מללמד את האדם, אשר "הכמי דורנו" הספיקו לשים את תורתם בפיו, כי כל עמלם של אלה הוא אך להרוס ולא לבנות". ועליהם היה קורא את הכתוב: "הכמים המה להרע ולהטיב לא ידעו". (כב)

ולא רק בתלמוד תורה לגדולים בלבד היה עוסק רבי מנשה. רבים היו העניים והמדוכאים מן ההמון הפשוט, אשר היו פונים אליו לשמוע בעצתו בנוגע למלי דעלמא, בעניני פרנסה, ולבקש מפיו תנחומים בעת צרה, והוא היה עוזר לכל אחד מהמה כפי יכולתו. הצד הזה שבמעשיו היה מביא אותו לפעמים קרובות לידי התנגשות עם כמה וכמה "גבאים" וביחוד "גבאי-צדקה", אשר בערי ישראל, ויוספו גם אלה על שונאיו — כי לא תמיד היו הגבאים

כא) עד כמה זרה היתה ההשכלה, ואפילו מורתא, למקורביו של הגאון, יוכיח הספור שמספר המנוח ש"י פין (ב"הכרמל" לשנת 1879 כרך ז', פרק י"א, דף 259—61) במאמרו "דור ודורשיר", וזה לשונו:

אהרי מות הגאון נמצא איש אחד ממעריציו, הרב רבי שמואל מלוקניק, שאסף כארבע מאות מחדושי הגאון והוגעים לגיאומטריות, אלגברה ואסטרונומיה, וחזקאן לאור בספר מיוחד בשם "איל משולש" (ויילנא 1834).

ובנזא רבי שמואל לויילנא לשם הדפסת ספרו של הגאון, ויסר לבית-תמלתו של הגאון, רביא ברברים על ענין זה עם "תלמידיו" הגאון, שלבדו בקביעות בבית הזה, ויביטו אליו אלה התלמידים בבית, לא קרבו אותו ולא דברו אתו לשלום...

נראה היה — מוסיק פין לספר — שלא היתה דעתם גיחה ממעשיו של הרב מלוקניק, שראו בהם חלול קדושתו של הגאון, אחרי שיקרא עמו על דברים בטלים... ולא עוד, אלא שתבטחו: איך יתכן, שגדול בישראל, כהרב מלוקניק, ישים את לבו לחבלים שבאלה וימצא בדאי לפניו לספל בהם:

ראה גם חוברת "הזמן" (1903) דף 18—20 במאמרו של מר ב"צ בן (כב) בן פורת 46—47 ב"אלשי משפטי חז"ר בכמה מקומות.

ראויים לאותה איצטלא ולאותן המשרות שהיו נושאים, כנהוג, ותוא לא היה נמנע מהראות לאלה על הקלקלה שתחת ידם.

וחרד היה רבי מנשה מאד על חנוך הילדים, והיה מקריש לו חלק גדול מעתותיו. ולמען הילדים קפץ את רחמיו מן המלמדים. גם אז כבר היו נוהגים הלא-יוצלים לכל מלאכה, לשלוח ידם במלאכה הנקיה והקלה — מלאכת המלמדות. ויהי רבי מנשה מדבר על לבם, לבל יעשו את הילדים הרכים אמצעי להשגת פרנסה. כי, אם המה, המלמדים, אינם רואים ברכה בשום מעשה אחר, הילדים מה חטאו? ויהי מסייע בידי המלמדים, שאינם ראויים לכך, למצא מקור אחר להחיות נפשם ומשלח-יד אחר. ואחרית הדבר היתה עפ"י רוב, כי ה"לא-יוצלים" לא היה מצליח במעשי-ידי, והמקור החדש לא היה בו די ספוק צרכיו של המלמד... מובן כי גם זה נעשה שונאו של רבי מנשה, אחרי אשר המיט עליו רעה.

אך מעולם לא היה רבי מנשה דואג הרבה לעצמו. ובעת שמצבו החמרי נתמוטט לגמרי, ומכל עבר קמו עליו אנשים רעים למרד את חייו ולהחשיך עליו את עולמו, הוא עוזב את ביתו ומשפחתו — שגם בלאו הכי לא הוא היה מפרנסם — ויוצא ללכת חוצה לארץ לקנות לו דעת, אשר אליה צמאה נפשו, ולמצא לו מקום, באשר יוכל ל"הפיץ" מעינותיו חוצה, וכל דבור ודבור אשר יצא מפיו לא יעורר את חמת האנשים נגדו.

אך הוא חשב וטעה. שייך היה רבי מנשה לאלה האנשים המעטים, שעליהם יאמר, כי "עומדים המה למעלה מן הזמן ומן המקום", ולכן לא ימצאו מנוח לנפשם בשום מקום, ונפשם לא תדע מרגוע בשום מצב. בשביל אמתו טרם נמצאה אז פנה תחת השמים.

בבואו לברודי סר לבית הגאון המפורסם רבי יעקב'קע, ויציע לפניו את חדושי בתורה. בחדושי אלה כונן חציו אל השגיאות, ששגו מפרשים שונים, ראשונים ואחרונים, בפרושיהם לדברי התלמוד. וימאן רבי יעקב'קע שמוע לו. וישאלהו רבי מנשה: "מדוע לא יטה אדוני אוזן לדברי, ולמה לא מצאו חדושי חן בעיני כבודו?" ויען רבי יעקב'קע:

— הן את השם מנשה לא שמעתי בלתי היום; גם העיר בה תגור נכריה היא לי, כי מצערה היא, ואיך תעז להתחרות בר"שי ותוספות, אשר "לפני שמש ינון שמש"? היאמנו דברך נגד דברי מאורי ישראל?...

— אבל לא בשמי תליא מילתא — ענהו רבי מנשה — ולא בעיר מכורתי אתפאר, כי אם בטעמא תליא מילתא ואהיה מאשר אהיה!

וידום רבי יעקב'קע, ולא בא עוד עמו בדברים ויבזהו בלבו (ג). ואחרי הגאון, המרא דאתרא, נמשכו גם יתר למדני ברודי ונכבדיה, ויחדלו מבוא במגע עם רבי מנשה. ויצר לו המקום, וישב לביתו בפחי נפש. ובחזירתו עבר דרך העיר בריסק, ויסר לבית הגאון ר' שאול קצנלבויגן, אשר כבר שמע את שם "רבי מנשה מאליה", ויקבלהו בסבר פנים יפות ויאספהו אל ביתו, וימנה אותו למלמד לבניו וגם שכרו נקב לו,

אך תנאי התנה עמו: כי בלמדו את בניו גפ"ת לא יהרוס בפניהם את דברי רש"י ותוספות, כי אם ישתדל לקיים את דבריהם, אפילו במקום שיש לסעון נגדם ולישר העקלקלות שבפירושיהם, אפילו במקום שהם צריכים בטול גמור... הסכים רבי מנשה. אך לא ימים רבים קם בדבורו, כי סוף סוף אין אדם שליט ברוחו לכלא אותו. הגיע רבי מנשה בלמודו לדברי רבי פרנק אמר רבי יוחנן (שבת י"ד) דאמר, "האוחז ספר תורה ערום, נקבר ערום". ובגמרא שם חקירות רבות בפירוש הדברים. ויאמר רבי מנשה, כי בעיניו קרוב לפרש דברי רבי יוחנן, כי "האוחז ספר תורה ערום", היינו, כי האוחז את הספר תורה הוא ערום. והביא ראיה לדבריו מתרומות (פ"א משנה א) "התורם תרומתו ערום", ששם כולו עלמא לא פליגי, שהתורם הוא ערום... ויען כי חרפה היא לספר תורה להיות תפוש בידי אדם כשהוא ערום בלי לבוש, לכן יענש האוחז כגמולו — כי יקבר ערום בלי תכריכים... שמע זאת הגאון קצנלנבויגן ויקצוף על רבי מנשה על אשר לא עמד בדבורו ולא שמר הבטחתו, וירחיקתו ממשרתו ומביתו. וישב רבי מנשה לאיליה (כד).

כך עברו עליו על רבי מנשה שנים אחדות. בכל השנים ההן עבר מעיר לעיר, מעיירה לעיירה, ויחפש לו מקום באשר יוכל לשבת בשלוח, להפיץ דעותיו וביחד עם זה למצא מקור למחיתו. והי רבי מנשה דורש ברבים, ויעורר את השנמעים על החסרונות הרבים בחיינו, הצריכים תיקון מבפנים... פעמים רבות אירע לו, שבשעת הדרשה גרשוהו מעל הבימה, ולאחריה — חרפוהו וגדפוהו על אשר יבקר סרה בעמו, אשר אלהים בחר בו להיות למופת לכל העמים אשר על פני האדמה... הסיתו בו את ההמון הפשוט, אף רדפוהו בהימה. אך הוא מדרכו בו בחר לו לא סר מה).

ושוב נולד בלבו הרעיון לבקש לו מפלט בחוץ לארץ — כי צר לו המקום בי אחיו, בני ארצו ומולדתו. הפעם אמר לנסוע לברלין. ובזאת היו לו למופת בעל "הפרי מגדים" ובעל "הנצח ישראל", אשר בצר להם ממתנגדיהם ורודפיהם, ברחו לברלין ושם מצאו להם מנוח. החליט — ועשה. אחרי נדודים רבים ותלאות רבות הגיע לקניגסברג. שם פגשוהו סוחרים רבים מליטא ומפולין, ובהם רבים אשר כבר שמעו את השם "רבי מנשה מאיליה". וכאשר גלה להם את חפצו — לנסוע לברלין ולהשתלם במדעים, מלאו חימה:

— הנשמע כדבר הזה — אמרו — כי איש אשר כמותך, יאמר להשתקע בארץ שבהפקירא ניהא ליושביה, אשר היהודים שבה לובשים קצרים, מגלחים את זקניהם ופאותיהם! הן כל באיה לא ישובון, כי בפח השטן ילכדו. הלא סוף סוף יקראו עליך חרם!

כל הוכחותיהם ודבריהם, גם אשר בנחת וגם אשר ברגזת נשמעו, לא פעלו על רבי מנשה. וכאשר נוכחו הסוחרים החרדים, כי הוא עומד במרדו ומדעתו לא יונו, וילכו וישתדלו לפני הרשות לבל יתנו לו, לנסוע הלן, תעודת-מסע, אשר בלעדה אי אפשר היה בימים ההם לעבור מקניגסברג לברלין. עמלם

(כד) בן פורת 47-48.

כה) שם 49,72.

עשה פרי. וישב רבי מנשה שנית לביתו לאיליה, שבע כעס ומבאובים כו). את מחשבתו הפרו, אך את תשוקתו העזה להשתלמות ולמדע לא יכלו להסיע מלבן. ובשובו הפעם לביתו הביא אתו הרבה ספרי-מדע והגה בהם בסתר. כי עוד לפני נסיעתו זאת האחרונה, עוד בהיותו בברודי, נפגש עם משכילים ויגל לפניהם את חרושיו בחכמת החשבון. ויתמהו המשכילים על כשרונותיו ועוצם בינתו, אך הוכיחו לו, כי לו למד את חכמת החשבון על פי ספרות המתימטיקה שבימיו, אז היה מוצא בנקל תשובות נכונות על כל השאלות, אשר העסיקו אותו. ועכשיו, שהוא משתדל לעמוד על הדברים מדעתו, הרי הוא בא ומגלה חדשות, אשר כבר גלו רבים לפניו. ויתעצב רבי מנשה מאד על אשר פזר את כחו לריק. ובשובו הפעם לביתו אסף והביא אתו הרבה ספרי-השכלה אשכנזיים, פולניים וגם עבריים. פה החל ללמוד את שתי השפות הנורדות: פולנית ואשכנזית, אך לא עשה בהן היל; בלא ספר-מלים לא יכול לקרא בספרים אשר אתו, וגם הספרים עצמם כבר עבר זמנם והוא לא מצא עוד בהם חפץ.

וגם עתה נמצאו אנשים „כשרים“, אשר הביטו אחריו בחשאי, וגם מבעד לחרכי הדלת שלחו עיניהם, למען הוכיח, במה עוסק רבי מנשה. ויראו כי בידו האחת הוא אוהז ספר וקורא בו משמאל לימין, ובשנית — עט-עופרת ומציין בו איזו ציונים זרים, שלא כאלה שבמשנת „ערוגה“ — וראיה זאת היה היתה למען הפיץ בעם דבות רעות נגדו, ולעשותו משרה לרודפיו כו).

ז.

בראשית המאה התשע עשרה, ראינו והנה העינים פונות לצרפת במדה עוד יותר גדולה, מאשר בסוף המאה השמונה עשרה. המהפכה הצרפתית של סוף המאה הי"ח שנואה היתה לאירופה — כי מוראה היתה עליה, שחיתה תחת ממשלת-יחידים, וכדאמרי אינשי: כיון שניתן רשות למשחית, שוב אינו מבהין בין ארץ לארץ... אך אחרי שהמהפכה הצרפתית לא נגעה בממלכות אירופה לרעה, היו שונאים אותה לשמו של הפרינציפיון המונרכי, שנעשה חולין על ידה. המהפכה גדורה היתה בגבולות צרפת, והמדברים בשמה, והעומדים בראשה, לא גלו את ההפץ להרחיב את חוג השפעתה. ממלכות אירופה היו איפוא בטוחות, כי צרפת לא תתנפל עליהן ולא תכריח את יושבי ארצותיהן לשנות את סדרי-ממשלותיהן. ואף הן, הממלכות האירופיות, לא חפצו לעלות על צרפת, לכבוש ולהשיבה לסדרית הראשונים. לכן היתה אחריתן של המלחמות הקונסר-ריבולוציוניות, אשר החלו ממלכות אירופה נגד צרפת המורדת בממשלה-מונרכית, חרפה ללוחמים.

שונה לגמרי היה יחס אירופה לצרפת, מעת אשר בפולין הפך את המהפכה על פיה, ויעמוד בראש צרפת, ויחל לעשות תיקונים בסדרי-ממשלתה

(כו) סכ. דף 72.

(פז) בן פורת 97.

ברוח החופש המזרחי. כבר עלותו על מצרים ונצחוננו שם עשה לו פרסום גדול, כאחד הגבורים אנשי השם שבדברי ימי עולם. פרסומו גדל עוד יותר, אחרי אשר נצח את ממלכות הברית, אשר עלו על צרפת, ויעש שלום עם רוסיה, אנגליה ואוסטריה. מעתה היתה אימתו מוטלת על כל עמי אירופה. אחרי שלום אמיען (1802) נוצרה באירופה, בכל לשון שהיא שומעת, ספרות עשירה המספרת בשבחיו של נפוליון ומרימה על נס את כל הנפלאות אשר הראה על שדה-קרב בכח ידיו ובחריצותו. והצרות אירופה, אשר ידעו בדיוק את כל אשר הוא חושב עליהן, הביטו עליו באימה ובפחד. באוון קשבת הקשיבו לכל הגה אשר הוציא מפיו, ובעינים פקוחות התבוננו לכל תנועה ותנועה אשר הוא עושה. וכמעט החל נפוליון להתעניין בשאלת היהודים, וכבר נמצאו לו מחקים

ביתר ממלכות אירופה; מובן, כי גם רוסיה לא היתה מן הנחשלות בנידון זה. בשנת 1801 עולה אלכסנדר הראשון על כסא המלכות ברוסיה, ובשנת 1802 כבר הוא מיסד ועד מיוחד לשם שאלת היהודים. בשנת 1803 מפרסם הועד סיסמא: „למעט בהגבלות ולהגדיל את החופש“. בשנת 1804 מתפרסם כתב-מלכות בשאלת היהודים, שמטרתו — לשנות מעיקרם את סדרי-החיים של היהודים יושבי רוסיה, בין החברתיים והכלכליים ובין התרבותיים.

לפי כתב-מלכות זה, נותנת הממשלה ליהודים את היכולת ועוזרת להם כידי המלך: להתנחל בארץ ולשלוח יד בעבודת האדמה; לבעלי בתי-חרושת, לסוחרים ולבעלי-מלאכה ניתנה הזכות לגור גם מחוץ לתחום מושב היהודים, ואפילו בערי הבירה; לילדי היהודים הורשה להתלמד בבתי-ספר הכלליים של הממשלה, או בבתי-ספר מיוחדים ליהודים שנוסדים על ידי הממשלה ומתפרנסים מקופתה של הממשלה, ולעומת זה אוסרים על היהודים (בשנת 1807-1808) להתישב בכפרים, לסחור במשקאות חריפים, להחזיק אכסניות בצדי-הדרכים לעוברים ושבים, וכדומה.

ואחינו, שלא היו מסוגלים למשלח-יד אחר — מלבד המסחר, ועבודת האדמה וזה היתה להם מכל וכל, ראו בכל פרשת-התיקונים הזאת גזירה קשה, שאין רובא ורובא של הצבור היהודי יכול לעמוד בה. והרעה גדלה עוד יותר-באשר התקונים להיטיב רק ה ב ט י ח ו, והתקונים להרע החלו תיכף להוציא אל הפועל. כי ביד חזקה וברשעות עזה החלו לגרש את היהודים מן הכפרים ולהושיבם בערים ועיירות — באשר לא מצאו שום עבודה, ולא היתה לאל ידם לפרנס את עצמם ואת בני ביתם. ויאנחו בני ישראל מן הרעה הגדולה והחורבן הנורא אשר באו עליהם, ועסקני-הצבור היהודים החלו להתאסף לאספות, „לטכס עצה“ ולמצא תחבולה איך לבטל את הגזירות לגמרי, או לדחות אותן לזמן ידוע לכל הפחות (כו).

בשנת 1806 מקהיל נפוליון את כל זאטוטי בני ישראל אשר בצרפת לאספה רבה בפריז, ובשנת 1807 — את הטנהדרין, אשר גם יהודי ארצות אחרות נקראו להשתתף בישיבותיו.

כחל ראה קריה נאמנה לרש"י פיין, דף 29-26 מאמרו של י. געסען, „אלכסנדר הראשון“ באנציקלופדיה העברית פרק 1.

וממלכות אירופה, אשר בכל צעד וצעד שעשה נפוליון ראו כונה להרע למו, ראו גם באסיפת הסנהדרין מחשבות-מלחמה, אשר מלך צרפת חושב עליהם, וטרם צאתו למלחמה על אויביו הוא חפץ לקנות את לב היהודים, למען יעמדו לעזרתו בכל ארץ וארץ, אשר חילותיו יגיעו שמה. אין פלא איפוא, אם גם בחצר מלך-רוסיה עוררה אספת הסנהדרין בפריו רעש גדול^(ט).

הפחד הזה, אשר פחדו ברוסיה מפני תחבולותיו של נפוליון הקשורות באספת הסנהדרין, בא לידי גלוי בכתבי-מלכות שנתפרסמו בעת ההיא. בחורף שנת 1806, עת החלה העליה השניה על צרפת (למען הציל את פרוסיה, שקיומה נמצא אז בסכנה גדולה), הוצאה פקודה, אשר קראה את ה"זמסקי אופולטשנייה" להזדיין ולהיות מוכן לקרב. כתנא דמסייע, הוציא אז "הסינוד הקדוש" קול קורא אל העם ובקול הקורא הזה מעיר הסינוד את לבות המאמינים, כי "המלחמה הזאת היא מלחמת מצוה—באשר מטרתה להגן על האמונה הפראבו-סלבית נגד החושבים עליה רעה—נפוליון בברית עם היהודים" (ל).

"בשימת-לב למעשה בונופרטה, אשר יסד בפריו אסיפת יהודים—שמטרתה הראשית ליסד אגודה אחת של יהודים הפזורים בכל רחבי אירופה", מצוה והקיסר אלכסנדר הראשון בשנת 1806 ליסד שוב ועד מיוחד, אשר יתבונן בדבר, אולי נחוצ להשתמש באמצעים מיוחדים נגד היהודים, למען קדם את פני הרעה הנשקפה מהם לכל ממלכות אירופה. וביום העשרים לחודש פברל שנת 1807, שולח המיניסטר לעניינים הפנימיים פקודה לכל שרי הפלך שבמערב רוסיה, ובה הוא מדבר בנוסח של ברי—כי "סכנה צפויה לכל ארצות אירופה מאספת הסנהדרין, שקרא נפוליון בפריו" (א).

ובאותה עת יצא צו מאת המלך, כי קהילות היהודים אשר בתחום המושב, תבחרנה מקרבן דפוטטים, אשר יתאספו יחד כדי להמציא את האפשרות להוציא אל הפועל את התקונים בחיי היהודים, שעלו במחשבה ונערכו בספר עוד בשנת 1804.

והפחד שפחדו ברוסיה מפני תחבולות-ערמה של נפוליון, הכריח את הממשלה להדול מגרש את היהודים מן הכפרים וליסד שוב ועד חדש, לשם שאלת היהודים.

ומה עשה רבי מנשה בשעה הרת עולמות וחורבן עולמות זו? העמד גם הוא "מן הצד", כאשר עמדו רבים אחרים, "גדולים" וטובים? העמד גם הוא אז בקשרי-מלחמה עם החסידים, אשר הגאון מווילנא החלה והבאים אחריו לא הניחו ידיהם ממנה? או לבו נמשך אחרי עניגי החיים, שדרשו גם המה עיון ופתרון ומלחמה כלפי חוץ לטובת עמו?

(ט) מה עצום היה הירושם שעשתה אספת הסנהדרין על שרי הממשלה ברוסיה ראה בפרטות בספרו של ס. גינזבורג "Отечественная война и русские евреи" • מדף 14 והלאה.
(ל) הוכן קול הקורא הזה בשלימותו תמצא בספר הנזכר מדף 30 והלאה.
(א) "ארשנסקי: המחוקקות הרוסית על היהודים" דף 271.

ח.

ידע רבי מנשה בהיות העולם, ובכל אשר יעשה באירופה, הרבה יותר מאשר ידעו אחרים מן היהודים יושבי רוסיה. ולא רק זאת אלא שהוא ידע והבין גם את היחס שבין המאורעות הגדולים, שאירעו באותה שעה באירופה, ובין גורלם של היהודים. הוא הטיב לראות, כי גורלם של היהודים, אם לטובה ואם לרעה, תלוי ואחוז במאורעות תבל אלו כטבעת בשלשלת, שאי אפשר לכולה להיות שלמה בלי טבעת זו, ואי-אפשר לטבעת זו להתקים לבדה, מבלי היותה המשך מהשלשלת כולה.

בשנת 1789 ואחריה, בשעת המהפכה הגדולה בצרפת, יצא בפיין לפרקים, עתון בשפה היהודית, ובו נדפסו כל פרטי המהפכה, סבותיה, מטרותיה ויסודותיה וכל אשר הסתעף ממנה — עד הסיסמא: „חירות, שוויון ואחוה“ ביחס לכל העמים החיים על אדמת צרפת, וגם היהודים לא הוצאו מן הכלל. העתון הזה היה בא לרבי יוסף מויזין, ורבי מנשה היה קורא בו.

בשנת 1797 זכו את יהודי הולנד בזכויות אזרחיות. ובשנת 1799 יצא לאור בשפת עבר, ספר „דברי נגידים“ מאת הירש אילפלד, ובספר הזה נדפסו כל הנאומים שהשמיעו שליחי העם ההולנדי בבית-המחוקקים הבטבי (ההולנדי) בשבחים של היהודים ובזכותם. וגם את הספר הזה מצא רבי מנשה בשעתו בביבלייתיקה של רבי יוסף מויזין וקרא אותו בשים לב לב.

וברוחם של הנאומים האלה והדומים להם, שנשמעו גם בבית-המחוקקים הצרפתי, התייחס רבי מנשה אל התקונים של שנת 1804, שאמרה מלכות רוסיה לתקן בחיי היהודים.

הוא עצמו תאב היה כל הימים להשתלמות ולדעת ולהכנה בחיים; גם מאת אחיו בני עמו היה דורש יגיע כפים, וכי בויעת אפו ימצא היהודי לחמו ולא ישוטט ברוח לחיות מן הרוח—בכל זאת בישה אותו אותה הכונה הצפונה בתקונים האמורים, שמטרתה היתה—להגן את היהודים, לעשותם בעלי תרבות תחילה בשביל שיהיו ראויים ליהנות מזכויות אדם. את הרעיון הזה לא היה יכול לנשא. האומנם בנוגע לתרבות פחותים המה אחיו היהודים מיתר תושבי הארץ שעל סביבם, הנחנים מן הזכויות הטבעיות, שאי אפשר לו

לב) את הספר „דברי נגידים“ לא ראיתי. לנגד עיני היה רק „קול קורא ליהודים“, אשר בו יקדים המחבר לבשר ליהודים—כי עתיד הוא להוציא לאור ספר אשר כזה. „בקול הקורא“ נכתב המחבר חפץ אני למסור להקוראים תוכן הנאומים, אשר נשמעו מדי יום ביומו בבית-המחוקקים הבטבי בכדי לזכות גם את היהודים, אזרחי הארץ, בהירות הספר וביא תועלת ליהודי ארצות אחרות בזאת, כי יספר למי מכל הישועות אשר עשה ד' לעמנו ולמען יוכלו להגיד לעמים, אשר בקרבם ישכנו: הביטו וראו, הנה דברי אמת וצדק! הביטו וראו, את אשר הגיד העם הבטבי ליהודים, היושבים עמכם: עד מתי עוד ימיתו חרפה על ראשיכם? הן גם אתכם חנן אלהים בכל המעלות הטובות, אשר חנן איתנו בהן; ולכן חוק אחד ומשפט אחד יהיה לכלנו, אלה החוקים והמשפטים, אשר שם אותם אלהים בטבעו של כל אדם, באשר הוא אדם—„חירות, שוויון ואחוה“. ולמען ידעו היהודים, כי העם הבטבי יצר חוקים צדיקים וישרים, אשר בסוֹם אופן אינם מתנגדים לדת ישראל ואינם נוגעים לרעה באמונתנו הקדושה.

העקסמפליאר היחיד מקול הקורא הזה (הוא נכתב עברית ויהודית, בטופס היהודי מחקה הצנוורה הרוסית, שבקרה בשעתה את כל הביבלייתיקאות, וגם את הביבלייתיקה של רבי יוסף מויזין, את המלה „פרייהיים“), נשמר בין שרידי הביבלייתיקה הגדולה של רבי יוסף הנזכר. נכדי של הנ"ל מסר אותו ליד הביבלייתיקה של הביבלייתיקה הקיסרית בפטרבורג, מר ס. וויגר, אשר הראיל בסובו להרשות לי להשתמש בו.

לאדם בלעדיתה? ומשום מה הצדק וההחירות הניתנים לאדם צריכים להיות תלויים דוקא במדת ההשכלה שלו?

ורבי מנשה לוקח על עצמו את הטורח—להראות לממשלה ול"שרים היושבים ראשונה במלכות", כי סוף סוף אין מדרגתם התרבותית של היהודים פחותה כל כך, כמו שמדמים אחרים; שההשכלה איננה זרה גם היא ליהודים, שגם ביניהם נמצאים אנשים בעלי התפתחות גבוהה. ואם עגיונתם מנולתם לפעמים—האשם באלה, השמים אבני מכשול על דרכם בחיים...

אז יכתוב רבי מנשה ספר בשבחה היהודים. הספר נערך בתבנית מכתב והיה מלא חריפות ועמקות רבה, גם חדושים שונים, "במתמטיקה הגבוהה" לא היה חסר וגם על תכסיסי מלחמה ידובר בו, ועוד. הוא האמין בלב שלם, כי הספר הזה יהפוך את לב הממשלה לטוב ליהודים ויכריח אותה לעמוד על האמת שבחיי אחיו. לא היה הדבר חסר—אלא למצא איש, אשר ידע לתרגם את הספר רוסי (מה שלא נקל היה בימים ההם) ולהגיש אותו לפני הסינט.

ממילא מובן, כי בלא ידיעתו והסכמתו של ידידו רבי יוסף, אשר היה גם למדן ובעל מושכלות, גם איש-מעשה ועסקן בעניני הכלל, לא קם רוח ברבי מנשה לעשות דבר רציני ומלא אחריות מרובה כזה—להגיש לפני הסינט ספר בשאלת היהודים, ואת פי איש ממנהיגיהם לא ישאל. ויבא וירא לרבי יוסף את הספר אשר ערך; ויגל לו גם את תכלית חבורו. כהתימו לקרא את הספר, נרעש רבי יוסף מאד... ויאסוף אליו אנשים נכבדים ויודעי דבר, ויקרא בפניהם את הספר, אשר ערך רבי מנשה, והנה נרתעו גם המה מפניו. כולם היו בדעה אחת—כי כמעט יוגש הספר לפני הממשלה, ויצא ממנו אסון ליהודים. וטעמם: עד עתה לא אהבה הממשלה אותנו ולא דרשה מאתנו הרבה, מפני שראתה אותנו כראות חברת אנשים מהוסרי-השכלה, שהצים פתאים וחצים פראים, וכי מה אפשר לדרוש מאת הפתי ופרא-האדם? לא כלום! אך כמעט יבא הספר הזה לידי הממשלה, ואמרה: הביטו וראו, במתמטיקה ובתכסיסי מלחמה המה עוסקים. ולעבודת האדמה אינם חפצים לשלוח יד! אז עוד תגבר עלינו חמת הממשלה.

אחרי רוב עיון ושקלא ופריא ההליטו ואשוטי בני ישראל, כי צריך לבער את הספר מן הארץ, וישלחו אותו באש כליל (ג).

הטעמים האמורים לא הניחו את דעתו של רבי מנשה, כי זרים היו לרוחו לגמרי. הוא לא היה יכול להשלים עם המצב השפל—כי הממשלה מביטה עלינו בעיני בוז, בהיותה חושבת אותנו לפתאים, וכי מוטב שנהיה שוטים בעיני השרים, ובלבד שלא ישתנו היינו כמלא נימא, — את כל זה חשב לרעיון של הבל ומזיק ליהודים. ואם הממשלה רורשת שיתרגלו היהודים בעבודת האדמה — אין בואת "גזירה רעה" ואין כדאי לבטלה. להיפך, יחדלו

(ג) בן פורת, דף 74-70. אנשים, אשר ידעו את רוחב דעתו וגודל בינתו של רבי יוסף מויון, אינם יכולים בשום אופן לקבל את הדבר, כי הוא נתן ידו עם אלה, שנועדו לערוך מדורה לספרו של ידידו ואהובו רבי מנשה, אך העובדה איננה נוח במקומה, והספר הזה איננו נמצא לא בין ספריו הנודפים ולא בין כתב-ידיו, אשר הבית אחריו במותו.

נא היהודים באמת לעסוק רק בפרקמטיה, בזבין וזבין, בתגרנות ובחילופין, במסחר ובמשא-ומתן, שכל אחד מוציא בלעז מפיו של חברו. ואם דבריו אשר דבר לבני עמו לא הועילו, ואם על דבריו אשר אמר להגיש לפני הממשלה עלה הכורת, גמר להוכיח במעשים, כי מסוגל הוא היהודי להשקיע את כחו ואת מהו גם בדברי חול ואפילו בענינים השייכים לעבודת האדמה.

קרוב לפני זה רכש לו רבי מנשה איזו ידיעות במיכניקה. ועכשיו כשהחלו לדבר על התפשטות עבודת האדמה בין היהודים, מצא רבי מנשה בדבר בעתו לרכוש לו ידיעה יותר עמוקה בעשית מכונות שונות המסייעות לאדם בעבודה זו. ובשאיפה לו לראות אצל מי שהוא איזו מכונה, לא היה זו ממנה עד הגיעו לדעת כל חלקי התרכבה שבה, ובמה כחה גדול ועד כמה היא מקילה את העבודה.

בעת ההיא ואזון העירה סמורגון רכש לו מכונה לדישה ולזריעה. ראה אותה רבי מנשה ולא חדל מהתבונן לכל חלק וחלק מחלקיה עד שעמד על תוך תוכה ויסוד תכונתה. אז אמר רבי מנשה אל לבו:

— אם אפשר לדוש ולזרות במכונה, ובעזרתה להשוך ולקמץ עמל האדם וטרדתו, מדוע אי אפשר גם להרוש במכונה? הבה ואנסה להמציא גם מכונה להרישה.

עברו ימים מועטים והוא המציא באמת מכונה שחרשה בכח של עשרה זוג שורים, כלומר, שחרשה ביום אחד, מה שעשרה צמד בקר הרשו ביום. את הצעתו הראה לבעל העירה סמורגון וגם לבעלי אחרות אחרים. כולם תמחו למכונה החדשה, וימצאו אותה מכוונת למטרתה, אף עתידות חזו לה, אך לא האמינו בהמצאתו של איש יהודי, אשר לא קרא ולא שנה בספרי חכמה במדה כזו, שימצאו כדאי לפניהם לקחת על עצמם את ההוצאה הנחוצה למען הכשירה לעבודה.

אז פנה בהמצאתו זו אל עשירי היהודים, אך אלה פגשוהו בצחוק ותרעומות: "מה ליהודי ולמכונת-חרישה?" כלך לך אל האכרים אשר בכפרים, אולי המה ימצאו חפץ בצעצועים כאלה..."

ככה הלכה המצאתו לאבוד, ועמלו שעמל במכונתו עלה בתהו.

אחרי ירחים אחדים המציא מכונה קטנה למריחת טבק. והיהודים הלא מן המריחים המה! ויפן בהמצאתו זו אל אחד מעשירי היהודים והציע לפניו לבזבו מעט מהונו לעריכת המכונה ואת הריח יחלקו ביניהם להצאין. אך העשיר ההוא הוכיח לו בסימני מספר, שחור על גבי לבן, כי ירויח יותר בכספו, אם ישקיע אותו במסחר — מכונה שכבר מוכנה ועומדת היא לישראל מדור דור. ויד רבי מנשה לא השיגה לבזבו סכום כזה מכספו הוא, ותלך גם המצאתו זאת לאבוד לד.

ט.

צר מאוד היה לו לרבי מנשה לשמוע ולהקשיב לכל אשר ידובר באחיו

לד' בן פורת, שם.

היהודים. אך עוד יותר דוה לבו לראות, איך היהודים מתיחסים לכל אלה הדברים הרעים, אשר ידובר בהם.

ברב קשב הקשיבו היהודים לכל רוח קל, אשר החל לנשוב ב"ספירות הגבוהות" בנוגע להם ולמצבם. כי הרוח מצפון תביא להם טובה, לא האמינו, ומפני הרעה בקשו להם תריס לעצמם בכל אשר מצאו. כצב הזה התכנסו והתכוצו היהודים לתוך קליפתם, הסתתרו מעין רואים, וכרואים ואינם נראים חכו במחבואם עד יעבור רוח הזעם; כי כל רוח — רוח-זעם היה להם. ובעתים כאלה השתדלו בכל כחם, לבל יגלו למראית עין, יכל מבט זר עדיהם לא יגיע. רק בחפץ-לב האחד הזה חיו — להשאיר גם לימים הבאים באותם תנאי-החיים, אשר חיו עד כה, ולבל יוציאו את הישן, שכבר התרגלו בו, מפני איזו חדשות, אשר טרם ידעו מה טיבן. לכן היו יראים מפני כל תמורה בחיים, גם בשעה שהיתה מביאה להם טובה לימים הבאים; כי טובה היתה להם שעה אחת של מנוחה בהוה מכל הררי זהב, שעדיין עין לא ראתה, בעתיד. וכבר למפרע ראו כל הכנה לחדשות כראות גזירה רעה, שצריך לבטלה — ויהי מה. כי, כאמור, בכל חלוף חפשו ומצאו כונה להרע, ראו צרות מתרגשות ובאות והשתדלו להפטור מהן במוקדם האפשרי, מבלי שים לב לשנוי העתים וחלוף הזמנים.

צר היה לו לרבי מנשה לשמוע את האשמות והחטאים אשר ישימו מנדינו על ראשי אחיו, אך לא יכול להשתמט מן ההודאה על האמת, כי סדרי החיים של בני עמו רחוקים מאד מן השלמות הראויה והנחוצה לטובת היהודים עצמם... וצריך היה להודות עם זה, כי בהסרונות הללו אשמים במדה מרובה היהודים בעצמם.

הדלות היהודית והעניות האיומה המנולת את האדם מישראל, בודאי ובודאי נוראה היא — אך האם תוכל להיות אחרת, אם הפיות האוכלים מרובים כל כך על הידים העובדות?! צעירי ישראל נושאים להם נשים, מרבים להוליד בנים, ואת כל יחבם ישליכו אם על המפרנס ביצי כנים ואם על אבות נשיהם, שהיו סמוכים על שלחנם... מחנות, מהנות של בטלנים, מבלי עולם, המתהדרים באצטלא דרבנן ובמסוה של לומדי-תורה — אם כי באמת דבר אין להם עם התורה ולא עם למודה — ממלאים את רחוב היהודים ומתפרנסים מן הצדקה ומקופת הקהל. ראה רבי מנשה, שאם הסדר הזה לא ישתנה, אז עוד תגדל הדלות ויגבר העוני, וברבות הימים — וכבר אי אפשר יהיה עוד להלחם בה.

והצרה עוד גדלה בזאת, שלא נמצאו בישראל אנשי רוח ולב אשר בעינים פקוחות יראו ברעה אשר מצאה את עמם, ויצאו לעזרתו טרם עבר המועד, בעוד יש אפשרות להועיל לעם ולחלצו מן המיצר.

כי העשירים — לבם אל בצעם, רק את טובת עצמם ידרשו, ומה להם ולעמם ולצרת עמם? רבני ישראל וגדוליו — שקועים במחלוקת שבין החסידים והמתנגדים, וכל אחד מהמה מבקש תחבולות, אשר בהנה ינצח את הצד שכנגד, ואין להם פנאי לפנות לבם לדברי חול ולחיי חולין... עסקי-הצבור תולכים ונגררים אחרי ההולכים לפניהם מ"שרי התורה", שנהפכו

ל"שרי מלחמה", וכל דאגתם לעתות בצרה היא — "בטול הגזירות", גם כאלו, אשר רוב טוב צפון בהן לתועלת היהודים. והעם בעצמו? העם הוא המון חשוך, שהחשיכו לו כל המאורות, וקשה לו להנזר ממנהגי חינו וסדריהם, שקבלה המה בידיו מאבותיו. העם מרגיש אמנם, כי טובע הוא בים של דלות ובתהום של עויות מנוולת, אך דעתו קצרה ואין שכלו משיג איך ובמה לעזור לעצמו, כמו שאין החבוש יודע איך להתיר את עצמו, ובפרט שדברני האומה לא יתנו לו להרים ראש...

אם לא עלה לו לרבי מנשה גסיונו הראשון — לפעול על דעת הממשלה, ויאמר לפעול על היהודים עצמם, — אולי ידם, בכל זאת, תושיע למנו. ובשנת 1807 הוא מפרסם את חבורו הראשון "פשר דבר" ומפיצו בערי ישראל וביחוד שולח הוא אותו לידיהם של הרבנים, לגדולי ישראל, העוסקים בצרכי צבור, וסתם נכבדים — למען יקראו וידעו וישימו אל לב.

מטרת החבור הוא:

לפשר בין הכתות המתנגדות זו לזו, אשר גודלו בין היהודים; להראות כי הדעת איננה מתנגדת להאמונה; כי דמיונות שוא מביאים אסון לחיים רק ב"עולם הדמיון"; להוכיח, כי הבטלה גוררת אחריה דלות ומורידה את האדם עד שפל המדרגה; גם לעורר את העם לעבודה ולמלאכה (ה).

בשער הספר כתוב: "הנני קורא את הספר בשם 'פשר דבר', כי הפן אני לפשר בין הצדיקים". ואם הוא לא גלה בפירוש, למי הוא מכון בשם צדיקים, ובכל זאת ברי היה לכל, כי כון להגאון מוילנה ולרבי שניאור זלמן מליאדי. יותר נכון להחולקים בעקבותיהם של שני הרועים האלה. אך די היה כי יכנה רבי מנשה — ולו רק ברמז — את רבי שניאור זלמן בשם צדיק ויעמיד אותו בשורה אחת עם הגאון מוילנה, כדי להקים נגדו לא רק את וילנה ולמדניה ומתנגדיה, כי אם גם את המתנגדים אשר בכל העולם היהודי.

אך האמת ניתנה להאמר, כי לא רק בשער הספר ראו פגיעה בכבודו של הגאון כי אם גם בספר עצמו. כי ב"פשר דבר" הוא מדבר קשות עם הגאון — מבלי להזכיר שמו — ורואה בו חטא, על אשר הוא עוצם את עיניו מראות ברע אשר יעשה על סביביו, בשעה שהעושים יעשו, מה שיעשו, בשמו ונתלים באילן גדול. ואלה העומדים במדרגה נמוכה ממנו, יראים להרים קולם, יראים לחדש דבר מדעתם, לו גם יהיה חדושם מועיל לרבים, פן יעוררו בעם תרעומות נגדם ותחת השבם להיטיב לעם, ירעו לעצמם. ואחרי אשר גדולה אהבתם אשר יאהבו את עצמם מן האהבה אשר המה אוהבים את עצמם, לכן המה עומדים בתוך העם ורואים את אשר יראו — ומחשים ואינם חוששים כלל למה שאמרו חז"ל על מי שיש בידו למחות ואינו מוחה. ובפרט שהתירוצן מוכן לפניהם: "כלום יש בידינו למחות? הן מן העם שומע לא יהיה לנו!"

ובין כה וכה והעם נשאר בלי דברנים, בלי מדריכים ובלי מורי דרך.

(ח) ראה ש. סטניסלבסקי, בהשלח" לשנת 1908 כרך יח, דף 274.

היהודים. אך עוד יותר דוה לבו לראות, איך היהודים מתיחסים לכל אלה הדברים הרעים, אשר ידובר בהם.

ברב קשב הקשיבו היהודים לכל רוח קל, אשר החל לנשוב ב„ספירות הגבוהות“ בנוגע להם ולמצבם. כי הרוח מצפון תביא להם טובה, לא האמינו, ומפני הרעה בקשו להם תריס לעצמם בכל אשר מצאו. כצב הזה התכנסו והתכוצו היהודים לתוך קליפתם, הסתתרו מעין רואים, וכרואים ואינם נראים חכו במחבואם עד יעבור רוח הועם; כי כל רוח — רוח-זעם היה להם. ובעתים כאלה השתדלו בכל כחם, לבל יגלו למראית עין, יכל מבט זר עדיהם לא יגיע. רק בחפץ-לב האחד הזה חיו — להשאר גם לימים הבאים באותם תנאי-החיים, אשר חיו עד כה, ולבל יוציאו את הישן, שכבר התרגלו בו, מפני איזו חדשות, אשר טרם ידעו מה טיבן. לכן היו יראים מפני כל תמורה בחיים, גם בשעה שהיתה מביאה להם טובה לימים הבאים; כי טובה היתה להם שעה אחת של מנוחה בהיה מכל הררי זהב, שעדיין עין לא ראתה, בעתיד. וכבר למפרע ראו כל הכנה לחדשות כראות גזירה רעה, שצריך לבטלה — ויהי מה. כי, כאמור, בכל חלוף חפשו ומצאו כונה להרע, ראו צרות מתרגשות ובאות והשתדלו להפטר מהן במוקדם האפשרי, מבלי שים לב לשנוי העתים וחלוף הזמנים.

צר היה לו לרבי מנשה לשמוע את האשמות והחטאים אשר ישימו מנדינו על ראשי אחיו, אך לא יכול להשתמט מן ההודאה על האמת, כי סדרי החיים של בני עמו רחוקים מאד מן השלמות הראויה והנחוצה לטובת היהודים עצמם... וצריך היה להודות עם זה, כי בחסרונות הללו אשמים במדה מרובה היהודים בעצמם.

הדלות היהודית והעניות האיומה המגולת את האדם מישראל, בודאי ובודאי נוראה היא — אך האם תוכל להיות אחרת, אם הפיות האוכלים מרובים כל כך על הידים העובדות? צעירי ישראל נושאים להם נשים, מרבים להוליד בנים, ואת כל יחבם ישליכו אם על המפרנס ביצי כנים ואם על אבות נשיהם, שהיו סמוכים על שלחנם... מחנות, מחנות של בטלנים, מבלי עולם, המתהדרים באצטלא דרבנן ובמסוה של לומדי-תורה — אם כי באמת דבר אין להם עם התורה ולא עם למודה — ממלאים את רחוב היהודים ומתפרנסים מן הצדקה ומקופת הקהל. ראה רבי מנשה, שאם הסדר הזה לא ישתנה, אז עוד תגדל הדלות ויגבר העוני, וברבות הימים — וכבר אי אפשר יהיה עוד להלחם בה.

והצרה עוד גדלה בזאת, שלא נמצאו בישראל אנשי רוח ולב אשר בעינים פקוחות יראו ברעה אשר מצאה את עמם, ויצאו לעזרתו טרם עבר המועד, בעוד יש אפשרות להועיל לעם ולחלצו מן המיצר.

כי העשירים — לבם אל בצעם, רק את טובת עצמם ידרושו, ומה להם ולעמם ולצרת עמם? רבני ישראל וגדוליו — שקועים במחלוקת שבין החסידים והמתנגדים, וכל אחד מהמה מבקש תחבולות, אשר בהנה ינצח את הצד שכנגד, ואין להם פנאי לפנות לבם לדברי חול ולחיי חולין... עסקני-הצבור הולכים ונגררים אחרי ההולכים לפניהם מ„שרי התורה“, שנהפכו

ל"שרי מלחמה", וכל דאגתם לעתות בצרה היא — "בטול הגזירות", גם כאלו, אשר רוב טוב צפון בהן לתועלת היהודים. והעם בעצמו? העם הוא המון חשוך, שהחשיכו לו כל המאורות, וקשה לו להגזיר ממנהגי חיו וסדריהם, שקבלה המה בידיו מאבותיו. העם מרגיש אמנם, כי טובע הוא בים של דלות ובתהום של עויות מנוולת, אך דעתו קצרה ואין שכלו משיג איך ובמה לעזור לעצמו, כמו שאין החבוש יודע איך להתיר את עצמו, ובפרט שדברני האומה לא יתנו לו להרים ראש...

אם לא עלה לו לרבי מנשה נסיונו הראשון — לפעול על דעת הממשלה ויאמר לפעול על היהודים עצמם, — אולי ידם, בכל זאת, תושיע למו. ובשנת 1807 הוא מפרסם את חבורו הראשון "פשר דבר" ומפיצו בערי ישראל וביחוד שולח הוא אותו לידיהם של הרבנים, לגדולי ישראל, העוסקים בצרכי צבור, וטתם נכבדים — למען יקראו וידעו וישימו אל לב.

מטרת החבור הוא:

לפשר בין הכתות המתנגדות זו לזו, אשר גודלו בין היהודים; להראות כי הדעת איננה מתנגדת להאמונה; כי דמיונות שוא מביאים אסון לחיים רק ב"עולם הדמיון"; להוכיח, כי הבטלה גוררת אחריה דלות ומורידה את האדם עד שפל המדרגה; גם לעורר את העם לעבודה ולמלאכה לה).

בשער הספר כתוב: "הנני קורא את הספר בשם 'פשר דבר', כי חפץ אני לפשר בין הצדיקים. ואם הוא לא גלה בפירוש, למי הוא מכון בשם צדיקים. ובכל זאת ברי היה לכל, כי כון להגאון מוילנה ולרבי שניאור זלמן מליאדי. יותר נכון להחולכים בעקבותיהם של שני הרועים האלה.

אך די היה כי יכנה רבי מנשה — ולו רק ברמו — את רבי שניאור זלמן בשם צדיק ויעמיד אותו בשורה אחת עם הגאון מוילנה. כדי להקים נגדו לא רק את וילנה ולמדניה ומתנגדיה, כי אם גם את המתנגדים אשר בכל העולם היהודי.

אך האמת ניתנה להאמר, כי לא רק בשער הספר ראו פגיעה בכבודו של הגאון כי אם גם בספר עצמו. כי ב"פשר דבר" הוא מדבר קשות עם הגאון — מבלי להזכיר שמו — ורואה בו חטא, על אשר הוא עוצם את עיניו מראות ברע אשר יעשה על סביביו, בשעה שהעושים יעשו, מה שיעשו, בשמו ונתלים באילן גדול. ואלה העומדים במדרגה גמוכה ממנו, יראים להרים קולם, יראים לחדש דבר מדעתם, לו גם יהיה חדושם מועיל לרבים, פן יעוררו בעם תרעומות נגדם ותחת חשבם להיטיב לעם, ירעו לעצמם. ואחרי אשר גדולה אהבתם אשר יאהבו את עצמם מן האהבה אשר המה אוהבים את עצמם, לכן המה עומדים בתוך העם ורואים את אשר יראו — ומחשים ואינם חוששים כלל למה שאמרו חז"ל על מי שיש בידו למחות ואינו מוחה. ובפרט שהתירוצן מוכן לפנייהם: "כלום יש בידינו למחות? הן מן העם שומע לא יהיה לנו!"

ובין כה וכה והעם נשאר בלי דברנים, בלי מדריכים ובלי מורי דרך.

(לת) ראה ש. סטניסלבסקי, ב"השלח" לשנת 1908 כרך י"ח, דף 274.

ואלה הגדולים בישראל שאינם יכולים לפטור את עצמם באמתלא: כי שומע לא יהיה להם; אלה, אשר אימת הקנאים ומחרחרי הריב לא תבעתם, ויש בהם רוח ואומץ לעמוד וגם להעמיד על דעתם — אלה, וכו' רק ללמד, ולא זכו ללמד... ולא עוד, אלא שבכנפי נשר שלהם המה מגינים על מרבי מהלוקת ומחרחרי-ריב לשם שמים, כביכול, מבלי שים לב לכל הרעה שהמה ממיטים על ראשי בני ישראל.

והכל ידעו והבינו, כי דברי-מוסר אלה מכוונים אל הגאון מוילנה, ותהי סערה גדולה לו).

ומראשי העם פונה רבי מנשה אל העם עצמו. בהוכחות ידועות וראיות נושנות, שעתה כבר נפגם טעמן, משתדל רבי מנשה להוכיח, כי הדעת לא רק שאינה מתנגדת להאמונה, אלא שעוד יצא ממנה חזק להדת.

רואה הוא רעה בחסידים, החיים רק בדמיון, ומשתמטים מן השכל הישר לגמרי — בשעה שהדמיון צריך להיות רק מעורר לדעת, לשכל שישקול ויבחין וישפוך אור אמת על הרעיון, שנולד בדמיונו של אדם.

הוא רואה רעה גם במתנגדים, אשר, להיפך, נס ליחס, והמה מתרחקים מכל דבר שבדמיון ונשענים רק על השכל הקר והיבש ונשארים אפוא מאובנים כפסילים. וגם בשעת התפילה, בעבודת אלהים, לא תמצא בהם אפילו ניצוץ אחד של רגש, גם צל של דמיון ושירה או התרוממות הרוח. כל מה שהמה עושים, יעשו רק כמצות אנשים מלומדה, ולבם בל עמם, כאילו אין בהם רוח חיים העלול להתפעל, אלא רוח של מכוונה מתה, מעשי ידי אדם. המה חושבים, כי בעקימת שפתים גרידא, בלי כונה שבלב, ומבלי אשר ישמיעו לעצמם את אשר המה מוציאים מפיהם, יצאו די חובתם נגד האלהים הבוחן לבבות. בכל בקר הם משכימים לבית התפילה, לעבודת הבורא, כשכירי יום, השבעים רצון בשעה שיכלו את עבודתם ויפטרו ממנה לו).

— הרבה — הוא כותב הלאה — צריך להשתנות. אך אל לו לאיש פרטי, לאדם אחד, לו גם יהיה גדול הדור, לשנות דבר מדעת עצמו ולפי שקול דעתו. התורה מצוה אותנו לשמוע לכל אשר יצו לנו השופטים, אשר יהיו בימים ההם — דור דור ושופטיו, דור דור וחכמיו. לכן צריכים גדולי הדור להתאסף יחד מדי שנה בשנה, למען התייעץ על הנחוצות ולתקן את התקונים, שהחיים דורשים מאתנו.

בעת שרבי מנשה הכין את ספרו „פשר דבר“ לדפוס, שרת בצנזורה היהודית בוילנה יוסף רוזנסון. קרא רוזנסון את הכתב-יד של הספר האמור

(לו) ראה בן פורת דף 91.

(לו) ודיל בספר „אפי מנשה“ (ח"ב, דף כה). „הנה בענין התפילה נפל גם כן זה השבש שנפל בעסק התורה שיעלו על דעתם, אשר באמירה בעלמא סגי להם, ונשתבש עוד יותר, שאף שאינם מבינים לשון כלל, ולא ידעו מה שיאמרו, וכי וכי וסמכו עצמם על מה שהורגנו משיחת הילדים, שאף שהוא אינו מבין מה שהוא אומר, אבל יש מלאך, הידוע בשמו, שהוא קושר כתרים מתפילות ישראל ומשביעם, שיגזרו על ראש יוצר בראשית, כיון שאמר התפילות, שסדרו אנשי כנ"הג, שהוא מיוסד על שמות הקדושים (ואף שנתרבו וחזרו ונתרבו כתקני תפילות ופיוטים בעלי צחות ונלעגי לשון) ולא מר בר רב אשי חתום עליה, שיאמינו לדבר זה כזה וכי גם יקשה ע"ז אמירה זו למה? יניחו סידור התפילות פתוח לפני המלאך והוא יקשר מזה כתרים, אטו אמירה דהגי, מיד מששא אית בהו ותו: מה נעשה במה שאמר בגמרא: ואלו נאמרין בכל לשון, ק"ש ותפילה ובהמ"ז. ואם כן אית יהיו חשמת הקדושים: וכי וכי

ביחד עם אחד היהודים המלומדים, שבמקרה נמצא בשעה זו בביתו של המבקר. כאשר כלו לקרא, אמר אותו המלומד לרוזנסון המבקר:

— מקנא אני בגאוני ישראל: הם יכולים להרשות לעצמם לדבר גלוי ככל אשר יחשבו בלבבם; את מחרחרי-הריב לא ייראו — כי התורה היא מגינה, וחמת הקנאים לא תבעתם — כי מורמים המה מהם. הן גם אני חושב בלבי ככל אשר קראנו פה בכתב-היד, אך ירא אני מהביע את מחשבותי — כי הרבנים יקראו עלי חרם, והעם ירגום אותי באבנים.

— אל תקנא בגאונים — ענהו רוזנסון — יודע אני את דרכי העם, ונהירין לי שבילי מדריכיו, ויודע אני, כי האיש אשר יבא ויבקר דבר הקדוש בעיני העם, או גם בעיני מקצת מן העם, אם יביע בפרהסיה מלה חדשה, אשר עוד טרם התרגל בה השומע — אז כל גאוניות שבעולם לא תסתירהו מחמת העם ורדיפת דברניו. וכך הוה.

כאשר נתפרסם חבורו זה הקטן של רבי מנשה, הרימו הרבנים קול רעש גדול במחנה ישראל: רעם וברקים ואש אוכלתו יש אשר ראו בו און על דרשו חדשות, אשר עד כה און לא שמעה, ויש אשר לא יכלו לסלוח לו את העון, כי פגע בכבודם של גדולי ישראל וביחוד בכבודו של הגאון מוילנה ויעשו היראים יד אחת — לבער את הספר מן הארץ בכל אשר ימצאוהו, למען אשר לא יתפשט בעם ולא יבא כרעל בקרבנו. וגם את המחבר, כמובן, לא נקו: — הסיתו בו את ההמונים, וידרשו בבתי-המדרש בגנותו, למען הבאיש ריחו בעיני „עמי-הארצים“ העומדים תמיד הכן להגן על הקדוש-ברוך-הוא מפני המתנקשים בו... ואם לא קראו עליו חרם — הוא רק מפני שסוף סוף יראו מפני רוב תורתו, ומפני הכבוד והיראה לא ערכו מדורה לספרו בפומבי לח).

אך את הספר בערו מן הארץ, ולא נשאר לו זכר בלתי אם אקומפליאר אחד שמור בלונדון ב„בריטיש מוזיאום“.

י.

והנסיון המר שעלה לו לרבי מנשה בפרסום חבורו הראשון לא הפיל את רוחו ולא הרפה את ידיו. לא פעלו עליו דברי אוהביו ושוחרי טובתו, שיעצו אותו לחדול מהתגרות בתקיפים ממנו. וכה הוא אומר:

„וכמה מתעסקים במצות מאוהבי ורעי שמניאים את לבי והם רכי הלבב וחוששים על כבודי ורוצים להמס את לבבי כלבבם... ואני על משמרת¹ אעמודה, כפי שהקדמתי, שטובת עצמי אין נחשב בעיני נגד טובת הכלל. ומכל שכן בעולם העובר הזה — שכל חיי להבל יחשב בעיני, רק מה שאקוה, שיהיה לתקון העולם. ובעזרת השם יש תקוה לפי רוב ידיעות חדשות וברורות, שזיכני ד' אחר רוב יגיעתי וחילושי, שיש בהם רוב התועלת, אלא שרבים

לח) בן מורת, דף 48

מתעקשים, שאלו שלא ראו אור מימיהם, ורק עסקם בפלפול והמצאות להתגדר — אלו אומרים שאין צורך כלל לשום ידיעה. והם בעיניהם כדבקים בהיבתורתו, אף שלפי האמת נוכל לקרא עליהם ד"ל, לא ידעי צורתא דשמעתתא". והם מדנילים זה לזה, ובעיניהם המה כמתחרים זה את זה בהלכה... (ט)

ורבי מנשה נגש לערוך לדפוס את חבוריו האחרים. ואחרי אשר רבתה ההתנגדות נגדו בליטא, אחרי צאת ספרו הראשון לאור, והמדפיסים נמנעו מהיות מסייעים ב"מלאכת הקודש" שלהם ל"דבר עבירה", רהמנא ליצלן, פנה רבי מנשה לוואתלין, בתקוה, כי שם ימצא מדפיס לספרו השני והראשון: "אלפי מנשה".

ותקוותו לא נשארה מעל. נמצא לו מדפיס, ועלים אחדים מן הספר כבר נדפסו, והנה איקלע להם אחד הקנאים, שהיה חביב מאד על המדפיס ויהי מציית לדבריו. קרא ה"חביב" את העלים הנדפסים, ולבו מלא קנאת ד' צבאות ויחנפל על המדפיס:

— היתכן — קרא — כי יהודי כשר שכמותך יעסוק בהדפסת ספר החותר חתירה תחת יסודי היהדות?!

נבהל המדפיס ויאמר לדברי חביבו — יישר, ולמען כפר על חטאתו שרף באש את העלים הנדפסים וגם את הכתב-יד כולו, שהיה שמור אתו. ומכל עמל רבי מנשה, שעמל שנים רבות כסדרן, אפשר לאמר: מיטב שנותיו, נשאר רק מה שנשאר בזכרונו...

וישב רבי מנשה בפתי-נפש לביתו, ויגש לערוך את ספרו לדפוס שנית. באותה עת עצמה כתב גם חבורים אחרים והכין אותם לדפוס. כל ספריו, שכתב במשך העת ההיא — עשר שנים בקירוב — מוקדשים כולם לסדרי החיים הפנימיים של היהודים — וביהוד החיים החמריים ותקוניהם. כי "בהביטי מסביב — כותב רבי מנשה בהקדמה לספרו "תקון כללי" — רואה אני, שלבד החמס הנעשה בעולם, שכל הגדול מחברו חיים בולעו, אבל עיקר ורובי הרעות הנמצא בעולם, הוא מחוסר פרנסה, שרובא-דרובא מבני אדם רצים אחרי פרנסתם ואינם מגיעים. ומעטים המה מאד ובטלים ביותר מאלף, אשר פרנסתם מזומנת להם, ורוב העולם עניים מסופלים. חסרי לחם, רעבים וצמאים, ערומים בלי לבוש ובלי כסות בקרה, ולא בית לדור בו. נוסף לזה — יסורים טבעיים וחליים רעים וכו' ולא ברא הקב"ה את עולמו לנקמה ורעה חס ושלום, ועל כל זה הכנסתי צער בלבי וכו' וכו' במה שלנגד עיני תמיד הצער והלחץ שבעולם, ועיני כלות על זה כל היום ואין לאל ידי, ואני מתהפך בתחבולות, ואהפכה ואתהפכה כאופן בתוך האופן במלי — אולי אוכל למצא בע"ה איזה תיקון לזה, שיתגלגל על ידי זכות וריוח בעולם. ומולי ידי חזי לי — להכניס דאגה בלבי ע"ז ולאחריני לא חזי לה. כי רוב העולם, כל אחד משתדל רק להשיג טובות פרטיים לו ולביתו ולזרעו. ואף המשתדלים ביראת שמים, בכדי להשיג ע"ז חיי עד, כל כונתם רק להועיל לעצמם ולחיות זרעם. וכו' וכו'. והנה ידוע שלצורך תיקון איזה דבר כללי או פרטי צריך מקודם לידע ולהקיף

במח כל תוכן הענין, קלקולו ותיקונו. ובענין כללי כזה, הכולל כלל העולם, צריך רב הישוב לזה. אך יגעתי ומצאתי תאמין — כללי כלליות מענין סדר העולם והצטרפותו וצערן, במה הם גוונים ומתפרנסים" וכו' וכו' (מ).

בין כה וכה ובספירות הממשלה לא חדלו מהתענין ומחשוב על התקונים הנחוצים להעשות בחיי היהודים. אחרי מפלת גפולין בשנת 1812 רפתה אמנם ההתענינות בשאלת היהודים, אך לא הסיחו אותה לגמרי מלב. בשנת 1814 צוה אלכסנדר הראשון, כי שליחי היהודים יתאספו לפטרבורג. השליחים צריכים היו להבחר מאת קהילות היהודים (על פי צו-מלכות משנת 1817), אך צריכים היו לאשור וקיום מצד הרוממות. בשנת 1818 נבחרו השליחים בוילנא על ידי הכנסת הגדולה, אשר השתתפו בה באי-כחו של היהודים היושבים בשנים עשר פלכים.

ולשנה זו, שנת 1818, הפין רבי מנשה את ספריו, למען אשר כנסת ישראל זו תשים לב להצעותיו בתקוני החיים. אך מסבות, שאינן ידועות לנו, לא הוציא את מחשבתו אל הפועל, ואת ספריו לא הוציא לאור לזמן הזה. "ולעת עתה — הוא כותב בהקדמה לספרו "בינת מקרא" — עד אשר יסורו המכשולים להדפסת הספר הגדול" יפרסם מחברת קטנה בשם "בינת מקרא" (בשנת 1818).

במה שקדם כבר הבאתי מקומות אחדים ממחברתו זו, אשר העירה עליו חמת בני דורו. אביא נא עוד קטע קטן אחד, והוא: כי בכל מקום במקרא, שאנו מוצאים שתי נגינות במלה אחת, והגיעה זאת לנו מפני שמסמן הנגינות לא ידע אל נכון להיכן שיכת המלה על פי משמעותה, אם למה שקדם לה, ואם לבא אחריה...

המחברת הזאת עוררה חמת בני דורו, כאמור. אך ההתעוררות הזאת והחמה העזה הזאת היתה כאין, אם נעריך אותה מול הסערה שקמה בישראל אחרי צאת ספרו השני לאור, הספר "אלפי מנשה" (ווילנא 1822). ולא יפלא במחברת הראשונה נמצאו רק דעות חפשיות: תיאוריות, שאין מסקנות חיוביות, או יותר נכון, מעשיות יוצאות מהן. מה שאין כן ב"אלפי מנשה", שכולו קורא למעשה על פי שיטתו, והיא חפשית מאד, לדעת בני דורו.

פרנסי העדה הווילנאית ורבניה, כבר עמדו על המשמר ושמרו כל מוצא-פיו של רבי מנשה בין בכתב ובין בעל פה. הסערה החלה עוד לפני צאת הספר מבית הדפוס, עוד טרם ראתה אור עולם. הפרנסים כבר ידעו, כי במקום אחד בספרו זה הוא אומר: "להרבנים שבכל דור נתנה הרשות להתיר מה שאסרו אחרים לפניהם, אם, לפי חות דעתם, תנאי החיים דורשים כזאת מהמה". כי רבי מנשה חשב לאמת, שאין אמתיות נצחיות בעולם — בין טובות בין רעות, כי הרבה תלוי בזמן ובתנאי החיים של אותו הזמן (מא).

והגאון רבי שאול קצנלנבויגן, מי שהיה בימים ההם רב בוילנא, הזמין את רבי מנשה לביתו והזהיר אותו:

(מ) על פי מה שהוכח ב"אלפי מנשה" ח"ב עמוד ה', דף א. ב.
(מא) ראה "אלפי מנשה" ח"א דף ח', ס"ה, מ"ז ועוד.

— אם לא תמחוק מספרך אשר כתבת את המאמר, כי הרשות לרבנים שבכל דור להתיר את האסור, וידעת, כי אצוה לשרוף את ספרך באש, אשר תערך בחצר בית הכנסת הגדול לעיני כל העם. עד היום לא נמצא בין שלומי אמוני ישראל איש אשר יעז להשמיע דברים כאלה.

ורבי מנשה, אשר הטיב לדעת את תקפו של בעל-דבביה, וכי כאשר יגזור אומר, כן יקים, החליט למחוק את הדברים האלה מן הספר (מב).

האותיות פרחו, אך הרעיון הזה נשאר וכולט מכל פרק ופרק שבספר (מב).

הן אי אפשר לגרש את הרוח המחיה וחודר את כל הספר, כל עוד הספר עצמו נשאר קיים.

יא.

ומה היתה מטרת רבי מנשה בספרו הראשי? מה היה חפץ להוכיח לבני דורו ב"אלפי מנשה" שלו?

בספרו זה הוא נוגע בכמה וכמה מצודי החיים בין אנושיים כלליים ובין יהודיים — בראותו את האחרונים כטבעת אחת בשלשלת גדולה, המקיפה את כל העולם וסדריו, ואפילו את בעלי-החיים איננו מוציא מן הכלל הגדול הזה. פה הוא מדבר על הכלל ועל הפרט ועל היחס שבין זה לזה; על הגוף ועל הנפש, על החומר ועל הרוח ועל היחס שבין שני אלה. הבריות אומרים: "העיקר באדם-הוא הנפש, והנפש אין לה צרכים". כן, אומר רבי מנשה, הנפש אין לה צרכים, אך צריך להתחסס בזהירות מרובה אל הגוף — בית-גניזתה של הנפש ושומרתה (מד).

ואם הגוף בעי שמירה אין פלא כי בראש ספרו יבאו דבריו על צדדי החיים החמריים וצרכי הגוף. ושוב ידבר על המטרה והאמצעים המובילים אל המטרה; על הטוב ועל התענוג, על ההבנה והדעת ועל אמונתו של האדם המאמין כי יודע הוא; על השכל ועל הרגש, ועוד ועוד. וכבר פה, בראשית הספר, הננו פוגשים רעיונות בודדים, הנראים כזרים — בשמעך אותם מפי גאון בישראל, ובדעתך, כי הדברים הללו היו אמורים לפני מאה שנה.

ביסוד דבריו הוא מניח, ש"עיקר טובת הפרטים תלוי בטובת הכלל", ו"עיקר התכלית — במעשי בני אדם — הוא: השגת הטוב והרחקת הנזק, ושהרחקת הנזק הוא קודם בזמן להשגת הטוב" (מה). ואם הגורמים הראשונים למעשי בני האדם המה הרחקת הנזק והשגת הטוב, הנה "עיקר התכלית האחרונה הוא: בקשת טובת עצמו. ומי שטבעו להיטב לאחריו, שטובתו והנאתו של אחרים הוא גם כן אצלו טובת עצמו... כמו שהוא אצל כל אדם. שנהנה מאד בטובת בניו ובני ביתו" (מו). והיינו הך מה שאומרים.

(מב) בן פורת, דף 97—100.

(מג) ראה "אלפי מנשה" ח"א, דף מ"ח, עמוד א'

(מד) ראה "אלפי מנשה" ח"א, דף ס"ב, ע"ב.

(מה) א"מ ח"א, דף ל"ו, ע"א.

(מו) א"מ ח"ב, דף כ"ט.

כמה מחכמי האומות, וספנסר בראשם, כי גם האלטרואיסמוס מקורו הוא באיגו-איסמוס, כי רק מאהבת האדם את עצמו הוא מוכן להנות גם את חברו, בכדי שלא יראה בחסרונו ובצערו, כי הראיה הזאת תסבב צער גם לו... והמשכיל עוד יותר ומצייר בנפשו ענין הנאת הטוב וקושי הסבל של איזה צער וכאב, ירצה בטובת כל המרגישים אפילו מבעלי החיים (ז), ולכן „צער בעלי חיים דאורייתא“. אבל מיטיב האדם לאחריו רק מפני שיש בזה הנאה לעצמו.

ומוסיף רבי מנשה לחזק את דעתו זו במאמר חז"ל: שכל המתאבל על ירושלים, זוכה ורואה בשמחתה, וכל מי שאינו מתאבל, אינו זוכה וכו' „שלא אמרו זאת דרך שכר ועונש, אלא שכן הוא בטבע“, כי „מי שמתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה, פירוש: שנהנה בשמחתה, מה שאין כן מי שלא התאבל עליה, אף שרואה בשמחתה, אבל אינו זוכה בזה כלל (פה) צריך להבין את המלה זוכה מענין קונה, כמו שאומרים: „זוכה מן ההפקר“, כלומר אינו נהנה ממנה, כי לפום צערא-הנאה... (ח).

ואחרי ש„בודאי עיקר הכונה של כל אחד בעבודתו הוא טובת עצמו“, לכן כל הענין של „עובד לשמה“ ו„שלא על מנת לקבל פרט“ מקבל אצלו פנים אחרים וצורה אחרת לגמרי. וכך הוא אומר:

„שני מיני טובות והרוחות בעולם: (א) העושה איזה דבר לחברו שישתמש בו חברו ולא הוא, ותכלית כונת עשיתו בזה הוא לתקות השכר, שישלם לו חברו. (ב) העושה איזה דבר לעצמו, לצורך שישתמש בזה, שלא יקוה לשום שכר על זה אלא שכרו אתו, ופעולתו מן הדבר שהוא עושה“ ובאמר „הו' כעבדים המשמשים את הרב שלא על מנת לקבל פרט, אין הכונה שלא תהיה לו תועלת מזה כלל וכלל — כי מי יעשה דבר ללא תועלת והנאה לנפשו? אלא הפירוש הוא, שלא יעשה לתקות קבול שכר — מן החוץ — אלא שעצם (עשית) הדבר הוא טובתו והנאתו. ו„על כל פנים עקר האהבה והיראה האמתית הוא השגת הטוב והעונג, והשמירה מכל צער ונזק. וכשהיא ע"ד האחרון שהבאתי — שיש לו לאדם העושה, הנאה מעצם המעשה — אנו יכולים בקל ללמוד וללמד ולעשות לשמה בכל ימינו ולשם שמים, ולא מעבר לים הוא כמו שאמרו בענין לשמה המדומה שלהם... שלואי שיוכו שעה אחת בכל ימיהם לקים כן, אבל לא יוכלו זאת אף רגע קטן, כיון שאין זה במציאות כלל בעולם“ (ט).

ואחרי אשר בכל מה שיעשה האדם, ישנה הכונה הטמירה — טובת עצמו והנאת עצמו הכרוכה בה, לכן מהראוי, שכל אחד ואחד מן האדם יקמץ מעיסתו לטובת הכלל, וממילא היה משיג על ידי זה גם טובת עצמו. והרבה תקלות יוצאות מזה, שלא כל אדם זוכה להבין טובתו האמתית. „כי הנה דרך כל איש בענין הוצאותיו, מה שהוא בותן עיניו לזה, ומחשבה בצורך הוצאותיו, מוציא על זה כפי יכולתו, בעין יפה, ולא יכבד עליו כלל. ומה

(ז) שם ע"ב

(ח) שם.

(ט) אלפי מנשה ח"ב דף, כ"ט.

שאינו משער על זה בתחילה, ורק שבכל זאת הוא מוכרח לזה, הוא בעיניו כגולה יחשב וגותנה בעין רעה". ומחוסר הבנה זו הוא מוציא כמה הוצאות יתרות ובכל זאת הכל הולך לאבוד והענינים אינם מתוקנים בטוב". למשל: "השרים הקטנים לא יספיק להם כפי צרכיהם, ולא יוכלו להיות נאמנים במלאכתם, רק לעשות ברמיה, להרבות שכרם וכו' וממציאים להם איזה דרך לא נכונה להתפרנס משוחד ועלילות-שקרים וכו' וכו' וסוף סוף הכל משל צבור" ... (ז).

וכן "מענין צרכי צבור הנוגע לדת היהודית, אשר אם היו רוצים, שיהיו כל הענינים הולכים ע"ד שלמות האמת, והיו ממנים מורי הוראות ודינים אמתים, ולהרויח להם כל צרכם, בכדי שיהיה לבם פנוי לחפש בכל דבר אחרי עומק האמת, היו גם כן צריכים להשתתף בזה כל הצבור ולהפריש חלק גדול לזה" ... ו"בזה המעט שהבאתי בזה, יוכלו בעלי היכולת להיות יודעים, שאינם יודעים, היינו, שהיו מרגישים בחטרונם לכמה ידיעות הנצרכות להם לצרכי חיותם" ולצורך חיי הצבור, שהמה סוף סוף אחוזים ושלובים יחד נא).

ראה רבי מנשה במה היהודים עוסקים וממה המה נזונים; ראה את הדלות ואת העוני הנפרו בין אחיו המעבירים אותם על דעתם ועל דעת קונם, ומכלים אותם מנפש ועד בשר ומשחיתים גם את מדותיהם הטובות — והכל מפני שרבו אצלנו האוכלים על העושים, ורבים מתפרנסים מן הצדקה, והנה הוא מאשים בכל אלה את דברני האומה: אלה, שהיכולת בידם לעשות לטובת אומתם ואינם עושים. כי בעלי היכולת ובעלי הידיעה, צריכים היו לשים לב לההמון, החסר ידיעה ויכולת" ולסדר לו הנהגה מסודרת, איך יתנהגו במעט אשר להם, איך שיוכלו להתפרנס באמונתם ואומנתם" (ג). וכ"שיראו, שעיקר חייהם תלוי באמונתם וזריזותם, יומשכו ממילא להנהגות טובות ומסודרות" ועל ידי שיתרצו לקבל ידיעות הנצרכות לפרנסתם, על ידי זה נוכל בנקל להמשיכם לענינים עקריים, המועילים לכלל כולו" (ג). אך דא עקא, כי בעניני הידיעה, שצריך לזה השכל הישר, בזה אף הסכל שבאנשים יחשוב עצמו ליודע הגמור, ולדעתו היה מן הראוי, שהכל יהיו נשמעים לו ולעצתו ולהתנהג על פיו, כמרגלא בפומיהו דאינשי: לו היו שומעים לעצתי וכ"ו. וביותר בכל עיר ועיר ודוקא בעניני הקהל וצרכי הצבור, כל אחד מדמה בנפשו שכונתו לטובת הצבור ובקי בעניני טובתם" ... וההמון החסר-עושר וחסר-ממשלה נעזב לנפשו (נד).

אומרים: אם כל אדם ואדם יזכה לשלחן עצמו, אם יחדל אביון מקרב הארץ, אָז כל ענין הצדקה יבטל מן העולם, והמצוה של עזר דלים וחונן אביונים מה תהי עליה? ... על זה משיב רבי מנשה:

(ז) א"מ ח"ד, דף ל"ז, ע"ב.

(ח) א"מ ח"ד, דף ל"ח, ע"א.

(ט) שם, דף מ"א, ע"ב.

(י) שם, דף מ"ב, ע"א.

(יא) שם, דף מ"א, ע"ב.

„מה שהרבו בענשו של המעלים עין מן הצדקה, שנקרא בליעל וכו' כל זה נאמר כלפי העשירים... אבל לאלו המתפרנסים מן הצדקה, להם מצוה גדולה היא זו, שיעלימו עיניהם ממנה. העיקר — שיראה כל אחד לחפש בכחותיו איזה דרך, שיוכל להתפרנס ממעשה ידיו להתפאר. ואם לפעמים מן ההכרח הוא לו לקבל צדקה, יהיה עליהם לטורח ולמשא כבד, ורק כדי חיי-ההכרח הנוגעים עד הנפש" (ה). ועוד: „כל הקל קוללים שב עולם באים מזה — שנותנים עיניהם ומתרצים להתפרנס על ידי מתנת בשר ודם, איש איש מקרובו ומכרו, ועל ידי זה אינם מכירים לחפש בנפשם איזה כח מחלקי הידיעה והיכולת שיוכלו להרויח לעצמם, ולהרבות טובת הכלל. ויגעתי ומצאתי תאמין — שבודאי כשברא את האדם, נתן בו איזה דרך בכח, שירוויח כדי-חיו. וזה כל יגיענו להציא מזה שבכחנו לפועל" (ו). ורק אז יוטב להכלל כולו.

כי „בעלי השכל האמתי במושכלות, שמקיפים בשכלם, איך שכל העולם ועניניהם קשורים ותלויים זה בזה, ושעיקר הטובה היא — טובת כלל החבור, ועם כל זאת צריכים להזהר במעשיהם גם כן, שלא יבא, חס ושלום, על ידי מעשיהם איזה קלקול לשום איש פרטי. חדא, שאין רצונם להויק לשום חי ומרגיש, וגם — בכדי שלא יתקלקל כל הענין על ידי זה, על כן הם מתונים במעשיהם ונראים בעיני העם והמוני כפחותי השכל" (ז). לכן רק הגסים, הקופצים בראש, המה הדברנים של האומה, והמשכילים והמתונים אין קולם נשמע, אף לכן אין סדר בחיי היהודים.

יב.

ושוב הוא חוזר לענין זה של טובת הפרט התלויה בטובת הכלל ולהיפך, ושכל אחד משלים את השני, גם מצד אחר: „כל העולם הוא ענין אחד מחובר מחלקים רבים. תכלית כונת הבריאה יושלם, כשיסודר הכל על מכוננו, ויהנה כל אחד מחלקי הבריאָה, מבעלי רצונים, כפי הדרגתו" (ח). ובנוגע לחיי החברה יאמר: „צרכי האדם וחיייהם נחלקו בין רבואות אישי מין האדם. והנה יש ענינים פרטיים, קטנים מאד, שיוכלו להעשות ולהגמר על ידי איש פרטי, על ידי היחיד — ואף גם זאת, כלי ההכנות לזה יוגמרו על ידי ריבואי אנשים. למשל, מלאכת החיטות. איש אחד יכול לתפור בגד שלם ביום או יומים, אבל כלי-הכנתו, היינו: המחט שתופר בו, ידוע, שכמה מלאכות קודמות נצרכות בענין כלי-מתכת מעת הוצאתה מן הארץ, עד שיעשה ממנה כלי-אומנות. והוא הדין בחומר לבגד, בצמר ופשתים וכדומה, אין מספר לרובי האנשים הנצרכים לזה. ויש כמה מלאכות שאי אפשר להגמר כלל על ידי האחד — אף אם יחיה חיי מתושלח ויעסוק תמיד בזה. ולא רק שהדבר יעלה ביוקר גדול, אלא שלא יספיקו לו לאדם

(ה) שם, דף מ"ב, ע"א.

(ו) שם, מ"ב, ע"ב.

(ז) שם, דף כט—ל.

(ח) שם, דף ס"ו, ע"א.

כל ימי חייו להחל ולגמור, כמו, למשל, בגין בית גדול בעל קומות אחדות (וכו' נס). כאלה וכאלה ראיות והוכחות, שהאחד צריך לעזרת חברו, וכי היחיד איננו יכול לחיות לבדו בלי עזרת החברה, הוא לוקח מספרי חכמי הכלכלה, כמו אדם סמית ואחרים, ומניח אותן ביסוד בנינו.

אך לא רק על המלאכה לבדה יחיה האדם, כי גם הדעת נחוצה להשלמת האדם ולהטבת חייו. בתלמוד נמצא מי שאמר: "תשעים ותשעה מתים בעין רעה ואחד בדרך ארץ", וזאת אומרת, כי התשעים ותשעה מתו משום שלא השגיחו על עצמם, מפני שאין רובא דעלמא יודע את אשר הוא צריך לדעת לשמירת גופו ובריאותו. ולו עמדו האנשים על כך, לו ידעו שאינם יודעים, כי אז היו משתדלים לקנות להם את כל אלה הידיעות, וגם לחזוק הדעת והפצתה היו שמים לב. ואז לא היו מרשים לרופאי-אליל לעשות את האדם החי חומר לגסיונותיהם ולהעמיד את עצמם בסכנה.

ומדי דבר רבי מנשה במדע, איננו נמנע, כמובן, מהביא את הראיות הידועות — כי חכמת הרפואה לא רק שאיננה מתנגדת להדת, אלא שיש לה יסוד בתורה ואסמכתא באמונת היהודים ... (ס).

ושוב הוא מדבר על גבאי ישראל, פרנסיו ומנהיגי האומה. בנוהג שבעולם — הוא אומר — הכל רצים אחרי התמנות על הצבור, משתוקקים לגבאות ו"כל תקותם לעמוד בראש קהילה ולהיות פרנס לה". אך לא ידעו האנשים ולא יבינו, מה כבדה העבודה הזאת, אם יאמר האדם למלא אותה באמונה. כי בכדי להיות מנהיג אמתי לעדה ידועה, צריך, קודם כל, לשים לב אל הכלל — כלל האומה, וגבוה מעל גבוה — כלל האנושות, כלומר: המנהיג צריך לשים לב אל ההרמוניה הכללית והטובה הכללית הנובעת ממצבם של הפרטים. וזאת תושג, אם המנהיג ידע לנהג את עצתו באופן כזה, אשר טובתו של הפרט לא תהי מתנגדת לטובתו של הכלל, ולהיפך. "צריך לשים תמיד עין לכך, כי הדברים יסודרו באופן כזה, שטובתו של הפרט ממילא תוביל לטובת-הכלל". ומי זה אשר יוכל להחליט בלב שלם, שיש לו השכל והבינה הצריכים לאדם, האומר לגשת לעבודה קשה ורבת-אהריות כזו? ובכל זאת, הכול רואים את עצמם מוכשרים לעמוד בראש עדה, וגם בראש העם כולו, כאלו אין להם דבר קל יותר מזה סא.

ואחרי שכבר מונח בטבעו של העני — להיות כפוף להעשיר ולציית לו, ממילא בא בעל-הכסף ולוקח מושכות ההנהגה העדתית בידו, וחושב באמת שאין דומה לו בדעת צרכיה של העדה ואיך לנהג אותה. אף כי באמת, דוקא העשיר איננו מרגיש בחסרונם של המוני העם, אחרי שהוא עצמו, ולנפשו, איננו נצרך כלל לכל אותם הדברים, שרובי בני האדם, והמה העניים, צריכים להם. כדאמרי אינשי: "אין השבע מרגיש ברעבונו של החסר-לחם ועוד זאת, כי כל חכמת העשיר — עשות כסף הרבה. (ק). ולו חכמו השכילו העשירים

(נס) שם, דף ס"ו.

(ט) שם, דף כ"ח.

(סא) שם, דף כ"ח-כט.

(סב) שם, דף כב-כג.

דבר מה גם מלבד זאת, כי אז היו רואים, ש"אינו מצוי כלל, שיתקים העושר עד דור רביעי לערך. ואנו רואים לרוב, שהעושר איננו מתקים אפילו לדור שני, ובזמננו אין מספר להעשירים הגדולים שירדו מנכסיהם, ובניהם באו עד הדיוסא התחתונה: עבדים על סוסים, ושרים כעבדים על הארץ. אבל העשירים אינם מעלים זאת על לבם, בחשבם, כי דיה לצרה בשעתה, ומה להם לעשות אחרי שהכל תלוי במזל והשגחה פרטית... ועל כן המה מתיאשים מהתבונן בדרכיהם" (ג), ולהקדים רפואה למכה. ואם קצרה דעתם במקום שהדבר נוגע לעצמם ולביתם, מה יש לסמוך עליהם במקום שהדבר נוגע לאחרים?

ובין כה וכה נתמעטו הלבבות. מחוסר פרנסה רפו ידי העושים וחרבו כל מעינות החיים בין בחומר ובין ברוח. די לו לאדם אשר הוא חי ואיך שהוא חי ומסתפק בחרובין ובפירורים, אשר הוא מלקט תחת שלחנותיהם של אחרים. ואין לו לאדם, מן הדור החי, החפץ ולא הכח להתרומם עד כדי השתדלות בדבר מה, להגיע לאיזו מטרה בכחות עצמו וביגיעת עצמו. בחפץ לב הוא מקבל את אשר יושיט לו אחרים, ובאמונה שלמה הוא שומע לכל אשר יאמר לו וזולתו, אם רק צורבא מרבנן הוא. האומר. ולא יעלה המקבל-השומע על לבו, כי עלול הוא אותו. הזולת גם לטעות, וכי צריך "להעביר את דעתו בכור בחינת-השכל" טרם יקבלו... כן המצב בדברים החמריים, כן גם בנוגע לתלמוד-תורה, וכך הוא המצב אפילו במקום שהדבר נוגע לתפלה. בכל אשר אתה פונה, תמצא, כי הקבלה והמסורת — הכל, ושכל-עצמו והבנה מעצמו — אפס וגם לאסון וחסרון יחשבו. ואם ימצא ענין, שהטעות והשבוש שבו נראים ממש בחוש, אז ימצא למו תרוץ קצר ומספיק: "פה טמור סודו" ובוזה הכל אתי שפיר.

ובכדי לאמת את דבריו, מביא רבי מנשה, למשל, את תפלת "כל נדרי", שכל בית ישראל מתיחס אליה בקדושה יתרה, ואומר: כי הטעות בנוסח הדברים בולט ודוקר את העין כל כך, עד שאנו מפטטים בה כילדים חסרי-בינה האומרים: "אני אכלתי מחר", "אני אלך אתמול" — כל כך נשתבשו בו הזמנים עבר ועתיד. ואם נבוא לתקן את הטעות ולפשט את השבויים, כמו שעשו הספרדים, הלא צריך יהיה לשנות קמצא גם בנגון, ובזאת, ישמרנו הבורא, הלא נקלקל כמה קלקולים בעולמות עליונים, כי הנגון של "כל נדרי", יאמרו לך, נתובר על פי רוח הקודש והוא למעלה מן השכל... ולו חפצתי -- יאמר -- יכול הייתי להביא עוד כמה וכמה ראיות מעין אלו, אך ירא אני פן אמשך אחרי הדברים ולא יהיה להם סוף (סד).

ואין כוגתי — הוא כותב שם הלאה בענין זה — לשנות ממנהגי ישראל ולתקן תקונים לפי ראות עיני, או להסכים על השנויים שיעשו אחרים לפי רוחם הם. חפצי — כי גדולי ישראל ורבניו העומדים בראש האומה, יתאספו יחד ובהסכם כולם יתקנו את כל הצריך תקון, ורק אז נלך בדרכיהם, והמה יהיו לנו לעינים על דרכנו כה).

(ג) א"מ ח"ד, פרק צט.
(ד) ש"ס, דף ע"ה.
(ה) ש"ס, דף ע"ה ע"ב.

ושוב הוא חוזר ומדבר על חנוך הבנים העוזב אצל היהודים, אין כל סדר בו, ולכן אין ילדי ישראל רואים ברכה בלמודם, שהמה מבליים בו שנים רבות (סו), ועל תלמידי החכמים מבלי-עולם, שאין בהם לא תלמוד ולא חכמה (סו), ועל החכמים המשתטים ועל השוטים המתחכמים ומעבירים את בן ישראל מן הדרך הישר, שהיה צריך לפי דעת רבי מנשה ללכת בו. ופעולתם של כל הדברים האלה — כי רכש לו רבי מנשה אויבים חדשים על הישנים; מעתה התחילו להביט עליו כהביט על מי שעומד במרדו, ולפי דרך בני עמנו בימים ההם, החלו להרגיז מנוחתו עוד יותר מאשר עשו זאת לפניו.

כי לא עמדו בני דורו על סוף דעתו בכלל ועל הדעות המובעות ב„אלפי מנשה“ בפרט (סח).

ולזאת לא קוה רבי מנשה, ואחרית כזאת לא חזה לספרו. אדרבה, בכל ענותנותו הרבה היה מאמין — כאשר יאמר בהקדמה לספרו זה — כי דוקא „הספר הזה יהיה מצוי אצל כל אדם, ויהיה שגור על פיו, כמו סדר התפלות“; הוא קוה, כי אם יירד הקורא בו לתוכו ולכונתו, אז „יבקשו ממנו כי יוסיף להעלות את מחשבותיו על ספר“... אך תקותו נשארה מעל. ותהי להפך, כי מעתה השתדלו לבלום את פיו ולבלי תת לו להוציא את מהשבותיו, אשר הוא חושב על היהודים לפני הקהל.

וגם בראותו, כי המובחר שבספריו לא הביא לעם את התועלת, אשר הוא בקש, לא נפל עליו רוחו ולא רפו ידיו. ובשנה שאחרי הופעת הספר „אלפי מנשה“ הוא מפרסם (1823) שני ספרים אחרים: „סמא דחיי“ ו„שקל הקודש“.

יג.

המחברת „סמא דחיי“ היא, כמדומה, הנסיון הראשון מצד גאון התורה וגדול בישראל, לדבר אל העם יהודית. אין ספק, כי אחרי אשר אמר נוֹאֵש לתקנתו: כי ראשי האומה יהיו לעינים לעם על דרכו, אמר לפנות ישראל אל ההמונים, אשר שפת עבר זרה היתה למו גם אז, בלי אמצעי ובלי מתווך, בתקוה אולי שומע יהיה לו מהם... ויכתוב להמון העם בלשוננו.

המחברת הזאת נכתבה יהודית ועברית יחד, דף כנגד דף: ביהודית

(סו) שם, דף ס"ה ע"ב.

(סו) שם, דף ע"ז ע"ב.

(סח) ולא רק בני דורו בלבד. אחד המרילים הידועים, אשר הוציא לאור ספרים בשם הכילל: „חכמת ישראל“, דוד סלוצקי, הרל (ורשוו 1860) קצור מן הספר „אלפי מנשה“ ובקצור הזה הביא רק את „חדושי התורה“ של רבי מנשה, כי „רק לזאת יש ערך“, אומר המדלל ההקדמה, וכל השאר איננו ראוי לתשומת לב... ובשנת 1871 יצא בוויטומיר מחברת בשם „דבנות אפריס“ אשר המחבר, שהעלים את שמו מתנפל על הספר „אלפי מנשה“ ועל מחברו בתרומה וגדופים.

נקראת המחברת בשם „לעבענס-מיסעל“, ומסרתה: „הנהגות ישרות ומועילות לחיי העולם הזה“, ולתקון ההנהגה לתועלת כללי ופרטי.

ובא רבי מנשה כמחדש גם באופן הוצאת מחברתו זו. היא היתה צריכה להיות הראשונה למחברות הבאות אחריה, שכולן יחד תצטרפנה לספר שלם. ומענינת היא גם השקפתו המו"לית כביכול. וז"ל בהקדמה ל„סמא דחיי“:

„... ויעלה לכמה עשירות נירות (גליונות), אבל אדפיסם נייר נייר לבדו, מב' פנים. הפן האחד מובן לכל, שהוא כולל המוכר והקונה. להמוכר — מפני הוצאות הדפוס, ואולי לא יקפצו עלוהי זבינא... ולהקונה גם כן קשה להוציא כמה זהובים בפעם אחת. והפן הב' הוא גם כן עיקר גדול, מפני שעל הרוב, כשקונים איזה ספר, מניחים אותו בקרן חשכה ואינם משגיחים בו כלל, מפני הטורח. אבל נייר אחד, יהיה קל וחביב על המעיין. וביותר שאקוה שיהיו הדברים ערבים, שיתענג עליהם הקורא, ויחזור על הדברים כמה פעמים, ויהיו עיניו ולבו תלויים להשיג הנייר שלאחריו... וכשישיגנו, יהיה אצלו כמים קרים על גפשו עיפה. וכשיומכרו הראשונות, אזי תיכף, בשבוע שלאחריו ישיג השניים. ודעתי שלא להדפיס „רק נייר אחד בכל שבוע, בכדי שיצא הדבר יותר מתוקן בע"ה.“

אך כבר איתרע מזליה, וגם מחשבתו זאת לא יצאה אל הפועל; נראה, שלא „קפצו זבינא“ גם על הגליון האחד, הראשון, ויותר מן האחד לא הוציאו לאור.

ואין פלא. המחבר יאמר בהקדמה לספרו „סמא דחיי“, כי כותב הוא את הספר פלשון קלה, למען יהי דבר השווה לכל נפש ומובן לכל, גם לאנשים פשוטים, אך נכוון אל האמת אם נאמר, כי הקורא הפשוט בודאי לא הבין הרבה מכל אשר מצא במחברת זו. גם בעברית אין רבי מנשה נחשב על בעלי הסגנון הטוב. וטופסה היהודי של המחברת, שאיננו אלא תרגום (בתרגום של המחבר בעצמו), איננו משיב רצון כלל וכלל.

ויותר ממה שכבר ידוע לנו ממהלך מחשבותיו של רבי מנשה, לא נמצא ב„סמא דחיי“ מאומה.

גם ב„ניירי זה, כמו בספריו ומחברותיו שקדמו לו, הוא מרבה לדבר על הפרט ועל הכלל ועל היחס שבין זה לזה; על החי מצד אחד והדומם מצד השני; כי מלבד מה שהאדם מדיני הוא מסב עין, הנה גם תנאי-חיו מכריחים אותו לחיות בחברה, מפני שכל אחד ואחד מבני החברה האנושית מסייע בדבר מה להספקת צרכיו של חברו ומועיל לבני אדם, הידועים לו ושאינם ידועים לו, להשגת אותם הצרכים, שהיחיד, בלי עזרתם של רבואות אחרים, לעולם לא היה משיגם וכו' וכו', כי העיקר הוא טובת הכלל וכל אשר יוטב להכלל, ממילא יוטב גם להפרט בגללו, ולהיפך; כי הדעת נחוצה היא מאד לאדם שאי אפשר לו לחיות חיים של כבוד בלעדה; כי בכל צריך האדם להתנהג על פי שכלו הוא, ולא להסתמך רק אכתפי דאחריני; כי השם יתברך הוא נשמתו של העולם כולו, וכל הבריאה כולה הגוף ושעור-קומה שלו, שרק האדם שקנח

דעת יכול להשיג כללות הבריאה ופרטיות... והלמוד הזה חובה הוא לאדם, שכן נמצא בפרקי היכלות: "שאמר הקב"ה אין לי הנאה בעולמי, כמו בשעה שבני עוסקים בשעור-קומה שלי..." וכו' וכו'.

איזה רושם עשתה המחברת הזאת בשעתה על הקהל העברי — לא נדע. קרוב לשער שלא עשתה שום רושם. אך אם ה"סמא דחיי" מאום לא פעל, הנה חברו, שבא לעולם בשעתא חדא עמו, המחברת "שקל הקודש", הקימה שאון ורעש גדול בישראל. ותהום וילנה, ותהום כל מדינת ליטא, ותהי המחברת הזאת לרבי מנשה קינת-שירתו האחרונה... ואחריה לא הוסיף עוד להפיץ את דעותיו בדפוס, ולא פרסם עוד שום דבר מכתביו.

ועל מה רגזו היהודים?

אחרי שנת 1818 עוד הורע מצבם של היהודים יושבי רוסיה מאשר היה לפניו. גרוש היהודים מן הכפרים שוב נתחדש וירושש עשרת אלפים משפחות, שבאו על ידו עד ככר לחם. המשפחות המגורשות באו בהמוניהן לעירות המלאות יהודים, והגרים מקרוב באו התחילו לקפח פרנסתם של היהודים התושבים, ורבו מחוסרי-לחם בישראל. שליחיהם של היהודים, אשר נועדו לפטרבורג מאום לא עשו לטובת אחיהם הנתונים בצרה, משום שלא היה סיפק בידם לעשות דבר. באותם פלכי פולין שקמו ברשותה של מלכות רוסיה, אסרו על היהודים לחכור את אחוזותיהם של הפריצים הפולנים, והעוני והדלות גברו בין היהודים מיום ליום.

ובעונה זו בא רבי מנשה במחברתו "שקל הקודש" ודורש מאת היהודים, כי יתאמצו להשתחרר מעולם של אלה הדוחקים ומצירים להם מן החוץ — בתקנם בעצמם את סדרי חייהם מבפנים, ואז ממילא יוטב מצבם ולא יהיו תלויים כל כך בדעתם ורצונם של אחרים.

"אנו רואים — הוא כותב במחברת האמורה — קטנים הסמוכים על שלחן אביהם, ואף כאשר יגדלו, והם ראויים לחפש בנפשותם איזה דרך להתפרנס על ידי מעשי ידיהם ויגיע כפם, לא יחשבו על אודות זה ולא יסתכלו על סופם, כי הוא משענת קנה הרצון, להיות פרנסתם תלויה בדעת אחרים, רק כשתגיע העת, אשר בעל כרחם נדחים משלחן אביהם, אז הם נצרכים לחפש אף דרכים לא טובים, על פי הרוב אז הוא בעל משפחה, אב לילדים קטנים, ואי-אפשר לו לחפש דרך ישרה לפרנס עצמו ובני ביתו, רק באיזה מסחר, שרובו אומנות לסטות, אונאת ממון ודברים. ובוזאי אילו היו סוחרים ארץ רק הראויים לזה, כל אחד לפי ערך עשרו, אז היו יכולים לעסוק במסחרם באמונה. אבל מפני רבות אנשיה, לא יוכלו על ידי זה כי אם לעסוק ברמיה. ועל כל אחד לשים לב בילדותו לבקש עצות בנפשו, ויודאי ברא ד' בכל אחד איזה כח בנפשו שיוכל להתפרנס מזה" (ט).

אין פלא איפוא, אם אחרי שנשמעו הדברים האלה, קמו עליו, על רבי מנשה, גם הסוחר (ומי מן היהודים בימים ההם לא נמנה על קהל הסוחרים?) העוסק באומנות לסטות, אונאת ממון ודברים, גם החותן המחזיק את

ס"ט שקל הקודש, דף ג, על פי מה שהביא את הדברים בר"צ כן בהוספה-ספר שלישי (פטרבורג 1903) דף 31.

חתנו התלמיד-חכם ואת אשתו וילדיו על שלחנו, וגם החתן הסמוך, הוא וביתו, על שלחן חמיו — כולם היו מלאי-חמה על האיש המרגיו מנוחתם ואומר להעביר אותם על דעתם ולהוציאם מפינותיהם הצרות אבל חמות לשוק להעסיקם במלי דעלמא ולהביאם בעול דרך ארץ...

מלבד זאת היו רבים יראים באמת, כי יגיעו דברי רבי מנשה לאלה העומדים בחוץ, ואמרו:

— הן גם רב וגדול בישראל ישים דופי באחיו, יעיד בם, כי ברמיה יעשו מסחר, יתקומם נגד נשואי-הבוסר הנהוג ביניהם וכו'.

ואז עוד יוסיפו להתעלל בנו, ללחוץ אותנו ולרדפנו עד חרמה. אז קבצו את המחברת הזאת מכל אשר מצאוה, הביאו את המחברות כולן לזילנה ובמצותם של פרנסי העיר ודברניה ערכו להן מדורה בפומבי —

למען יראו וייראו!...

נשבר לב רבי מנשה בקרבו, בראותו את אשר עוללו ערלי-הלב אשר בין אחיו, ולא הוסיף עוד לבוא בדברים עם קהל ישראל ולבוא לעזרתם, אחרי אשר שומע אין לו.

ומן הימים ההם והלאה הוא שוקד יומם ולילה על התורה ועל הדעת ומתאונן על השבר, אשר עמו השבר בחומר וברוח.

ופעם אחת סר לביתו אחד מנכבדי העדה, שנחשב על מתנגדיו של רבי מנשה, וימצא אותו שוכב על ערשו ועיניו נמסות מבכי על שפלות עמו, כי אין מרים. נגע הדבר אל לב מתנגדו, ומאז נהפך האויב לאוהב (ע).

בעת ההיא שב רבי מנשה לסמורגון על מנת להשתקע שם. אז היה נוהג להקהיל בכל יום הששי בערב את המון העם מבני העיר לביתו והורה להם למודים שונים, וביחוד: יסודי הדקדוק העברי, למען אשר יקראו עברי כהוגן, ולא יהיו לצחוק בעיני "תלמידי החכמים" וחוחי הלב, השומעים את תפלותיהם... ובכל מוצאי שבת, היה שוב מקהיל אותם ומלמדם תורה, ראשית דעת ויסודי מוסר (עא). גם על החדרים היה סובב ובא בדברים עם המלמדים והתלמידים על הענינים הקרובים ללבבם.

כך אירע, שעל תושבי סמורגון, עיר מולדתו, היה רבי מנשה אוהב וחביב, למרות כל הרדיפות שרדפוהו בליטא וזמוט, ולמרות כל הדבות הרעות אשר הוציאו עליו שונאיו בפנים שונים. ולעת זקנותו, בשנת 1827, בטל את רצונו מפני רצון עדת סמורגון וישב על כסא הרבנות, אשר שנה כל ימיו, ובמשרתו זו נשאר רק שנה ומחצית השנה ויתפטר ממנה.

כי הימים ימי ה"חוטפים" בישראל. ראה רבי מנשה בצערם של האבות ובצערם של ילדי ישראל הנלקחים מזרועות אמותיהם ומובלים לשבי — לשמד ולהרג; ראה בדומיתם של מדברני דאומתיה, שאינם עומדים להם לישראל בצד להם, ויש אשר גם ידם תכון עם ה"חוטפים", ויכאב עליו לבו ולא יכול להתאפק. אז יחל לדרוש ברבים את גנותם של ה"חוטפים", ואמר כי על אלה

„החוטפים ילדי היהודים“ צריך להביט כעל אנשים שיצאו מכלל ישראל, כי ישראל „רחמנים בני רחמנים הם“ והחוטפים אכזרים המה ולחיתו יער נדמו.

שמעו זאת פני העירה ואוהבי רבי מנשה ויפול עליהם פחד — פן יתפש רבי מנשה למלכות, כמטיף למרד ולהתקוממות בפני הרשות. החלו האנשים הטובים הללו לדבר על לבבו, לבל יוסיף לטפל עוד בענין הרע הזה בפני קהל ועדה, כי את נפשו הוא מעמיד בסכנה.

— אם על רעה רבה אשר כזאת ועל נגע כזה אינני יכול לדבר ככל אשר עם לבבי, אז אינני יכול להשאר מרא דאתרא... ובאותו היום התפטר מרבנותו (ע).

ובמשך שלשת שנות חייו האחרונות לא מש מעירו, וכמעט אשר גם מפתח ביתו וחוצה לא יצא. ובלי הפסק ישב והעלה את מהשבותיו ורובי תורותיו על ספר וישם אותם בארון למשמרת. כי בכל הימים ההם לא הראה דבר מכל אשר כתב לאיש, אף להיותר קרובים אליו.

לא כחי כל אדם, חי זה החושב הבודד, ולא כמות כל אדם מת. כי בשנת 1831, והוא אז כבן ששים וארבע שנה, מת בחלירע שפרצה בעת ההיא בליטא.

יותר מחמשים שנה עברו אחרי מותו ולא נמצא איש שיואיל לגשת אל הארון הסגור, להתבונן אל כתבי-היד אשר השאיר רבי מנשה אחריו, למען הוציא אותם, או על כל פנים חלק מהם, לאור עולם...

ובשנת 1884 בשעת השרפה הגדולה בסמורגון נשרף גם הארון עם הכתבים (ע), ולא נשאר מהם בלתי אם מקצת דמקצת... ואת המקצת הזאת הוציא נכדו מ"מ ספלט (ר"מ וד"צ בסמורגון) לאור בשם „אלפי מנשה“ חלק ב. (וילנה 1904, אשר נסמכתי עליו במאמרי זה פעמים אחדות).

ככה חשב וחי, עונה ומת זה האדם הגדול, אשר בני דורו לא הגיעו לסוף דעותיו ולא הכירוהו, והדורות הבאים אחריו לא העלו אותו על לב — וישכחוהו...

(עב) מ. ספלט, בהקדמה ל„אלפי מנשה“ ח"ב דף 10.

(עג) ספלט שם דף 13.

(עא) שם דף 68.